

Recreant, patiënt en leerling

De stedeling aan het woord over het Land van Wijk en Wouden

M.H. Borgstein

G.J. Kornmann

Projectcode 62641

December 2001

Rapport 7.01.08

LEI, Den Haag

Het LEI beweegt zich op een breed terrein van onderzoek dat in diverse domeinen kan worden opgedeeld. Dit rapport valt binnen het domein:

- ☐ Wettelijke en dienstverlenende taken
- ☐ Bedrijfsontwikkeling en concurrentiepositie
- ☐ Natuurlijke hulpbronnen en milieu
- ☐ Ruimte en Economie
- ☐ Ketens
- ☐ Beleid
- ☒ Gamma, instituties, mens en beleving
- ☐ Modellen en Data

Recreant, patiënt en leerling; de stedeling aan het woord over het Land van Wijk en Wouden

Borgstein, M.H. en G.J. Kornmann

Den Haag, LEI, 2001

Rapport 7.01.08; ISBN 90-5242-699-6; f 27,-/ € 12,25 (inclusief 6% BTW)

52 p., fig., tab.

In opdracht van de provincie Zuid-Holland is onderzoek gedaan in het Land van Wijk en Wouden bij bezoekers uit de stad en de inwoners van het gebied naar de wensen als het gaat om recreatie en ontspanning. Ook is aan zorg- en onderwijsinstellingen gevraagd in hoeverre zij geïnteresseerd zijn in producten en diensten afkomstig uit het Land van Wijk en Wouden.

Bestellingen:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: publicatie@lei.wag-ur.nl

Informatie:

Telefoon: 070-3358330

Telefax: 070-3615624

E-mail: informatie@lei.wag-ur.nl

© LEI, 2001

Vermenigvuldiging of overname van gegevens:

- ☒ toegestaan mits met duidelijke bronvermelding
- ☐ niet toegestaan

Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO-NL) van toepassing. Deze zijn gedeponereerd bij de Kamer van Koophandel Midden-Gelderland te Arnhem.

Inhoud

	Blz.
Woord vooraf	7
Samenvatting	9
1. Inleiding	11
1.1 Achtergrond	11
1.2 Aanpak	12
1.3 Opbouw rapport	13
2. Recreatie en ontspanning	14
2.1 Inleiding	14
2.2 Wensen en behoefte: een literatuurstudie	14
2.2.1 Factoren die een rol kunnen spelen	14
2.2.2 Uitkomsten eerder onderzoek in Amsterdam en Winterwijk	16
2.3 Kenmerken en waardering	17
2.4 Belangrijke ontwikkelingen	20
2.5 Samenvatting	22
3. Landbouw en zorg	25
3.1 Inleiding	25
3.2 Doelgroepen en wensen zorginstellingen	25
3.3 Financiering	26
3.4 Mogelijke vergoeding voor de boer	27
3.5 Samenvatting	28
4. Landbouw en onderwijs	30
4.1 Inleiding	30
4.2 Doelgroepen en wensen	30
4.3 Financiering	32
4.4 Mogelijke vergoeding voor de boer	33
4.5 Samenvatting	33
5. Conclusies en aanbevelingen	36
5.1 Conclusies	36
5.2 Aanbevelingen	38
Literatuur	43

Bijlagen

1	Gehouden workshops	47
2	Opzet van de gehouden workshop	49
3	Telefonisch geïnterviewde instellingen en personen	52

Woord vooraf

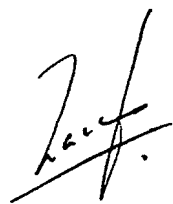
In 1999 hebben enkele boeren en burgers uit het Land van Wijk en Wouden aandacht gevraagd voor de ontwikkelingen in het gebied. Zij constateerden dat deze te weinig waren afgestemd op de wensen die zowel daar als in de omringende steden leefden. In het verlengde daarvan heeft de provincie Zuid-Holland het LEI de opdracht gegeven om de wensen naar recreatie en ontspanning bij de bezoekende stedeling en inwoners van het gebied in kaart te brengen, aangevuld met de vraag bij zorg- en onderwijsinstellingen naar groene producten en diensten.

Het onderzoek is uitgevoerd middels een literatuurstudie, bijeenkomsten met stedelingen en inwoners, en interviews met onderwijs- en zorginstellingen. Het onderzoeksteam bestond uit mevr. Hofsink, dhr. Kornmann en dhr. Borgstein. Mevr. Hofsink was verantwoordelijk voor het organiseren van de bijeenkomsten en het interviewen van zorginstellingen. Dhr. Kornmann heeft deelgenomen aan de bijeenkomsten en heeft de paragrafen 2.3 en 2.4 geschreven. Dhr. Borgstein was naast projectleider verantwoordelijk voor het schrijven van de overige hoofdstukken en het interviewen van onderwijsinstellingen.

Bij de provincie Zuid-Holland was dhr. Verdouw samen met dhr. Van der Meulen aanspreekpunt en was er een klankbordgroep geformeerd, bestaande uit:

- dhr. A.J.M. Houdijk, Vereniging Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer Wijk en Wouden;
- dhr. O.A.M. Langezaal, Stichting Grote Polder;
- dhr. T.C.M. van Leeuwen, Vereniging Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer Wijk en Wouden;
- mevr. I. de Vos (vervangster van mevr. M.E.G. Berghs), Bureau Landbouw van de Provincie Zuid-Holland;
- dhr. J.G. de Zeeuw; Bureau Recreatie van de provincie Zuid-Holland.

De directeur,

Prof.dr.ir. L.C. Zachariasse

Samenvatting

In 1999 hebben enkele boeren en burgers uit het Land van Wijk en Wouden aandacht gevraagd voor de ontwikkelingen in het gebied. Dit heeft geresulteerd in het ontstaan van een gebiedscommissie. De gebiedscommissie heeft in april 2001 een integrale gebiedsvisie gepresenteerd. In het vervolg op de gebiedsvisie wordt gewerkt aan een uitvoeringsprogramma. De vertaling van de gebiedsvisie in een uitvoeringsprogramma gebeurt in een drietal werkgroepen. Alvorens te gaan werken aan de uitvoering van concrete activiteiten is er behoefte aan basisinformatie middels het uitvoeren van zogenaamde quick scans. Eén van deze scans heeft betrekking op het inventariseren van de vraag bij stedelingen naar producten (in de breedste zin van het woord) afkomstig uit het Land van Wijk en Wouden.

In het verlengde daarvan heeft de provincie Zuid-Holland het LEI de opdracht gegeven om de wensen naar recreatie en ontspanning bij de bezoekende stedelingen en inwoners van het gebied in kaart te brengen, aangevuld met de vraag bij zorg- en onderwijsinstellingen naar groene producten en diensten. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, is er een literatuurstudie gedaan en zijn er verschillende bijeenkomsten georganiseerd en interviews gehouden met zorg- en onderwijsinstellingen in Leiden, Alphen aan den Rijn, Zoetermeer, Leidschendam en Hazerswoude-dorp.

Qua *recreatie en ontspanning* kan worden gesteld dat het Land van Wijk en Wouden positief wordt beoordeeld in termen van een open agrarisch polderlandschap met karakteristieke cultuurhistorische kenmerken. Ook al wordt het gebied positief beoordeeld, toch zouden de infrastructuur en onderhoud van algemene voorzieningen kunnen worden verbeterd. Ook bezoekt men andere gebieden omdat men behoefte heeft aan afwisseling.

Verstedelijking wordt eerder als een bedreiging in termen van aantasting van het gebied gezien dan een kans in termen van een potentiële markt voor groene producten en diensten. Om de aantasting van het gebied tegen te gaan, wordt zonering in de vorm van zogenaamde recreatieve concentratiepunten voorgesteld.

De landbouw en de boeren worden als drager van het gebied gezien. Hun toekomst komt onder druk te staan door lagere opbrengsten voor landbouwproducten zonder dat daar voldoende compensatie tegenover staat voor hun bijdrage aan het onderhoud en beheer van het landschap dan wel andere verbredingsactiviteiten. Ook streekproducten bieden (nog) geen uitkomst omdat het assortiment te beperkt is en het distributiesysteem richting (potentiële) klant nog niet optimaal. Het kopen van streekproducten wordt nu meer gezien als onderdeel van een recreatief bezoek aan het gebied.

Op de bijeenkomsten zijn zeer betrokken mensen aan het woord geweest waardoor de representativiteit onder druk komt te staan. Daarom zijn de uitkomsten vergeleken met eerder soortgelijk onderzoek in Amsterdam en Winterswijk. De deelnemers aan de bijeenkomsten binnen dit onderzoek blijken positiever te zijn over de boer als ondernemer en zijn minder bezig met natuurinformatiepunten, terrasjes/horeca, geluidsoverlast en de verkoop van streekproducten.

Zorg op zorgboerderijen wordt gezien als een concurrerend alternatief voor een Dag Activiteiten Centrum. Op de zorgboerderij moet dan wel voldaan zijn aan een aantal randvoorwaarden als begeleiding, invulling dagprogramma en veiligheid. De verdere ontwikkeling van persoonsgebonden budgetten biedt mogelijkheden voor de financiering van zorgdiensten op een boerderij. Wel wordt vanuit de zorginstellingen de behoefte aan meer informatie over de mogelijkheden op (bestaande) zorgboerderijen naar voren gebracht.

Net als zorginstellingen zijn ook de *onderwijsinstellingen* enthousiast over de mogelijkheden voor boer en boerderij binnen hun lesprogramma, resulterend in aanschouwelijk onderwijs. Ook al hebben de scholen vaak maar een beperkt budget, toch ziet men mogelijkheden zeker wanneer het voucher-systeem zoals we dat nu kennen voor cultuurbezoek gekopieerd zou worden richting boerbezoek. De boer heeft wel concurrentie van de reeds bestaande Natuur Milieu Educatieve centra in verschillende steden. Deze NME-centra kunnen dankzij een gemeentelijke subsidie hun diensten (lesmateriaal, rondleiding en bezoek kinderboerderij) gratis aanbieden en zijn vaak dichterbij qua afstand dan een boerderij in het buitengebied. Verder zeggen de onderwijsinstellingen behoefte te hebben aan een intermediair die vraag en aanbod weet te matchen. Een dergelijke schakel kan tegelijkertijd een bijdrage leveren aan het ondersteunen dan wel vergroten van de naamsbekend van het gebied.

Ten slotte kunnen op basis van het voorafgaande de volgende aanbevelingen worden geformuleerd:

- verschijningsvorm van het gebied: richten op behoud;
- draagvlak voor het gebied: verbreden door het aanbieden van zorg- en educatieve diensten;
- naamsbekendheid gebied: vergroten door in te zetten op algemene marketing;
- potentiële geldstroom richting Land van Wijk en Wouden: verder ontwikkelen;
- betrokkenheid ondernemers in het gebied: actief de discussie aangaan;
- ontwikkelingen die op het gebied afkomen: meer zien als kansen;
- matchen vraag en aanbod: benoemen van een tussenpersoon biedt kansen.

1. Inleiding

1.1 Achtergrond

Het landelijk gebied van de steden Alphen aan den Rijn, Leiderdorp, Leidschendam/Stompwijk en Zoetermeer samen met het grondgebied van de gemeenten Rijnwoude en Zoeterwoude, staat sinds 1999 ook wel bekend als het Land van Wijk en Wouden. Grofweg kan gesteld worden dat het gebied 'ommuurd' is door de steden Zoetermeer, Leidschendam, Leiden en Alphen aan den Rijn. Het Land van Wijk en Wouden is onderdeel van de Groenblauwe Slinger, een project waarin de provincie in overleg met betrokkenen werkt aan de verbetering van de samenhang tussen de steden en het landelijk gebied.

In 1999 hebben enkele boeren en burgers uit het Land van Wijk en Wouden aandacht gevraagd voor de ontwikkelingen in het gebied. Zij constateerden dat deze te weinig waren afgestemd op de wensen die zowel daar als in de omringende steden leefden. Dit heeft in maart 2000 geresulteerd in het ontstaan van een gebiedscommissie. Deze commissie fungeert met name als overlegplatform tussen overheden (gemeenten, waterschappen, en de provincie Zuid-Holland) en maatschappelijke organisaties. Daarnaast werkt de commissie aan visievorming en het initiëren en stimuleren van activiteiten die bijdragen aan de versterking van de kwaliteit van het gebied.

In de integrale gebiedsvisie (juni 2001) stelt de gebiedscommissie zich ten doel om 'te komen tot een duurzame multifunctionele inrichting van het gebied, waarbij identiteit van het gebied staat voor een nieuwe relatie tussen stad en land'. Deze doelstelling is verder uitgewerkt in een aantal richtlijnen voor de ontwikkeling van de belangrijkste functies: landbouw, natuur en recreatie. In het vervolg op de gebiedsvisie wordt gewerkt aan een uitvoeringsprogramma, waarin de doelstelling van de visie wordt uitgewerkt in concrete activiteiten in het gebied. Hierbij kan gedacht worden aan de aanleg van een fietspad of natuurvriendelijk beheer van slootkanten. Kortom, in de gebiedscommissie nemen de deelnemende partijen gezamenlijk de verantwoordelijkheid om te werken aan een duurzame groene toekomst van het Land van Wijk en Wouden binnen een groeiende samenwerking tussen stad en land. De vertaling van de gebiedsvisie in een uitvoeringsprogramma gebeurt in een drietal werkgroepen. Alvorens te gaan werken aan de uitvoering van concrete activiteiten is er behoefte aan basisinformatie gericht op wat nu de vraag naar producten en diensten afkomstig uit het Land van Wijk en Wouden kan zijn.

1.2 Aanpak

Binnen het onderzoek staan, in overleg met de provincie Zuid-Holland als opdrachtgever, twee vragen centraal:

- wat zijn de wensen op het gebied van recreatie en ontspanning bij bezoekers uit de stad en inwoners van het Land van Wijk en Wouden zelf;
- wat is de vraag naar producten en diensten afkomstig uit het Land van Wijk en Wouden vanuit zorg- en onderwijsinstellingen

Om de door de provincie gestelde vragen te kunnen beantwoorden, is eerst informatie verzameld aan de hand van deskresearch. Vervolgens zijn er voor de beantwoording van de eerste vraag bijeenkomsten in Leiden, Alphen aan den Rijn, Zoetermeer en Leidschendam gehouden (voor de opzet zie bijlage 2). Deze steden omringen het Land van Wijk en Wouden. Ook is er één bijeenkomst georganiseerd in Hazerswoude-dorp om de mening van de inwoners van het Land van Wijk en Wouden te horen. De bijeenkomsten waren gericht op het verkrijgen van inzicht in de recreatiemogelijkheden van het gebied. De deelnemers voor de vijf bijeenkomsten zijn uitgenodigd aan de hand van de beschikbare adressen van verenigingen die iets te maken hebben met recreatie, natuur of sport in de het Land van Wijk en Wouden zoals die opgenomen zijn in de verschillende gemeentegidsjes. Door deze methode van uitnodigen van deelnemers voor de bijeenkomsten, komen deelnemers met een duidelijke mening over het gebied vanwege hun hoge mate van betrokkenheid bij het gebied, aan het woord. Die betrokkenheid kan bepaald worden door de persoonlijke interesse dan wel het belang van de vereniging waar men lid van is. De manier van uitnodigen staat niet garant voor een representatieve steekproef uit de gebruikers en inwoners van het Land van Wijk en Wouden. Daarom zullen de uitkomsten vergeleken worden met de uitkomsten van soortgelijk onderzoek in Winterswijk en Amsterdam

Tijdens de bijeenkomsten zijn de volgende vragen gesteld:

- hoe wordt de huidige situatie met betrekking tot recreatie in het Land van Wijk en Wouden gewaardeerd (kenmerken en activiteiten) ten opzichte van andere gebieden waar men ook naar toe gaat in Nederland;
- welke mogelijkheden ziet men om de eerdergenoemde waardering voor het gebied te vergroten;
- hoe worden eventuele specifieke nieuwe ontwikkelingen op het gebied van recreatie en toerisme, inclusief streekproducten, die resulteren in producten en diensten gewaardeerd;
- welke eisen stelt men aan nieuwe producten en diensten in termen van prijs, kwaliteit, afzet en promotie;
- hoe zal volgens u het gebied er over 10 jaar uitzien?

Voor het beantwoorden van de tweede vraag zijn vervolgens schooldirecteuren, leerkrachten of medewerkers van onderwijs- of zorginstellingen telefonisch benaderd om te achterhalen in hoeverre zij nu gebruikmaken van het Land van Wijk en Wouden of in de toekomst denken te gaan doen. Aan hen werd het volgende gevraagd:

- maakte u gebruik van boeren en/of landbouwbedrijven in het gebied in het kader van onderwijs dan wel zorg;
- kunt u toelichten waarom u wel of geen gebruikmaakte;
- wat is de hoogte van de vergoeding die betaald werd of maximaal betaald zou kunnen worden voor de aangeboden diensten?

1.3 Opbouw rapport

In hoofdstuk 2 wordt aandacht besteed aan de recreatieve vraag door gebruikers in steden rondom en dorpen in het gebied, hoofdstuk 3 heeft betrekking op de vraag vanuit zorginstelling en hoofdstuk 4 om de vraag vanuit het onderwijs. De hoofdstukken 2, 3 en 4 beginnen met een korte inleiding om vervolgen op basis van deskresearch en de workshops of interviews zicht te geven op de vraag naar producten en diensten uit het gebied. Ieder hoofdstuk eindigt met een korte samenvatting waarbij de marketingmix-elementen product, prijs, plaats en promotie als kapstok worden gebruikt. Dit rapport eindigt met conclusies in hoofdstuk 5.

2. Recreatie en ontspanning

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt eerst het recreatiegedrag in algemene zin op basis van deskresearch beschreven (paragraaf 2.2), aangevuld met de meningen van de bezoekers van het Land van Wijk en Wouden zoals die tijdens de verschillende bijeenkomsten (zie bijlage 1) naar voren zijn gekomen (paragraaf 2.3 en 2.4). Vervolgens wordt verder ingegaan op de waardering van het Land van Wijk en Wouden en welke ontwikkelingen er op het gebied af komen. Aan het einde van dit hoofdstuk wordt een korte samenvatting gegeven.

2.2 Wensen en behoefte: een literatuurstudie

2.2.1 Factoren die een rol kunnen spelen

Wanneer we kijken naar recreatie en recreatiegedrag wordt er in de literatuur ook wel gesproken van recreatiebeelden (Stichting Recreatie, 1997). Recreatiebeelden zijn wensbeelden van recreatie die ook gezien kunnen worden als een geïdealiseerde, normatieve opvattingen over wat de recreatiemogelijkheden zouden moeten zijn. Voor een recreant is een recreatiebeeld een combinatie van voorkeuren en waardeoriëntaties. De voorkeur van een recreant is gebaseerd op de mogelijkheden die zich in de praktijk voordoen en die beperkt worden door geld, tijd en sociale wenselijkheid. Voorkeuren kunnen dus ook veranderen wanneer geld, tijd en sociale wenselijkheid om wat voor redenen dan ook veranderen. De waardenoriëntatie van een recreant ligt veel dieper en kan jaren meegaan. Bij waardenoriëntatie moet meer gedacht worden aan waarden en normen die een recreant zich in de loop der jaren eigen heeft gemaakt.

Wanneer recreatiebeelden vertaald worden naar wensen voor recreanten (Jokovi, 1998) wordt een recreatiebeeld gezien als een combinatie van 'wat, waar, met wie en in welke sfeer'. Hierbij wordt toegevoegd dat het recreatiegedrag met name bepaald wordt door leeftijd en gezinsfase naast energie, tijd, sociale verplichtingen en geld. Bij een ruimtelijke vertaling van de recreatiebeelden is het aan te bevelen om in te zetten op aantrekkelijk groenblauwe verbindingzones die ervoor zorgen dat vanuit stedelijke woningen zowel binnensteden en andere stedelijke vermaakzones goed bereikbaar zijn.

Wanneer er ruimtelijk in een gebied wordt ingegrepen (Ploeger, 2000), dan heeft dit consequenties voor de bereikbaarheid, toegankelijkheid en door de gekozen inrichting ook de aantrekkelijkheid van een gebied. Belangrijk is te bedenken dat recreatiemogelijkheden dicht bij huis een drukkend effect hebben op de mobiliteit. Verder wordt mobiliteit mede bepaald door afstand en barrières gezien vanaf het huisadres omdat dat die twee bepalend zijn voor plaats waar met gaat recreëren. Bij ruimtelijk ingrijpen is het belangrijk rekening

te houden met openheid en grondgebruik omdat deze factoren hun invloed hebben op de aantrekkelijkheid van een landschap.

Het al dan niet gebruiken van recreatieve voorzieningen (Bruin, 1997) wordt mede bepaald door de bereikbaarheid en het onderhoud in termen van netheid. Non-participatie wordt verder versterkt door afstand tot object naast specifieke persoonskenmerken in relatie tot het project.

Met betrekking tot geluid en recreatie (Goossen en Langers, 1997a) blijken verkeerswegen een belangrijke (hinderlijke) bron van geluid te zijn. Naast het geluid van verkeerswegen, hebben verkeerswegen ook een negatieve invloed op veiligheid en omvang van het verkeer, de landschappelijke schoonheid en de toegankelijkheid van (recreatie)gebieden. Daartegenover staat dat de bereikbaarheid van een gebied en bestemmingen binnen een gebied hierdoor juist worden vergroot.

Wensen en behoeften uiten zich in de ondernomen recreatieve activiteiten. De meest populaire vormen van openluchtrecreatie zijn: wandelen, fietsen, zwemmen, vissen en varen (Goossen, 1997b). Voor deze verschillende vormen van openluchtrecreatie kunnen kwaliteitsindicatoren worden benoemd. Onder kwaliteit van recreatievormen in een gebied wordt dan verstaan de gebruikswaarde (mate van geschiktheid voor een bepaalde recreatievorm) en belevingswaarde (mate van aantrekkelijkheid voor een bepaalde recreatievorm) van de gekozen recreatievorm.

Voor *fietsen* zijn als kwaliteitsindicatoren van belang: stilte in de zin van geen lawaai van snelwegen, spoorlijnen en vliegtuigen, grondgebruik waarbij heide, duin en zand boven glastuinbouw worden gewaardeerd en vrije toegankelijkheid. Bereikbaarheid vanuit de woning en gemarkeerde fietsroutes blijken als kwaliteitsindicator van minder belang te zijn. Flevoland, Zeeland, Friesland en Groningen zijn de belangrijkste 'fietsprovincies' door het kenmerkende vlakke landschap.

Grondgebruik is ook voor *wandelen* een belangrijke kwaliteitsindicator naast vrije toegankelijkheid van natuurgebieden en sociale veiligheid. Verharding van paden en speelmogelijkheden voor kinderen blijken voor de wandelaars een minder belangrijke rol te spelen. Gelderland en Limburg zijn door hun aantrekkelijke vorm van grondgebruik en aanwezigheid van relief in het landschap aantrekkelijke 'wandel-provincies'.

Bij *zwemmen* speelt de kwaliteit van het water, onderhoud locatie, hardheid en veiligheid van de onderbodem, aanwezigheid toiletten en douches naast de afwezigheid van lawaai een rol in het bepalen van de kwaliteit. De mogelijkheid om te surfen blijkt nauwelijks invloed op de kwaliteit te hebben.

Wanneer een recreant gaat *vissen*, wordt in zijn beleving de kwaliteit bepaald door de afwezigheid van hinder veroorzaakt door andere recreatievormen en de waterkwaliteit. De aanwezigheid van vissteigers en openbare wegen zijn van minder belang.

Ten slotte wordt bij *zeilen/varen* door de recreant de kwaliteit bepaald door de waterkwaliteit naast de (gewenste) afwezigheid van kunstwerken als bruggen en sluizen en de afstand tot een watersportgebied. Landschap blijkt voor deze vorm van recreatie van minder belang te zijn.

Uit het voorafgaande kan worden geconcludeerd dat bij fietsen en wandelen meer de nadruk op ligt op kwaliteit in relatie tot belevingswaarde (aantrekkelijkheid) terwijl bij zwemmen, vissen, varen/zeilen juist meer de nadruk ligt op gebruikswaarde (geschiktheid).

Verder blijkt uit onderzoek dat de recreant zijn recreatiegedrag nauwelijks verandert als de kwaliteit van een gebied verbeterd wordt, wel als kwaliteit verslechtert.

kwaliteitsindicator	primair van belang voor
mate van geluidshinder	fietsen wandelen
aard grondgebruik	fietsen wandelen
verkeersveiligheid	fietsen, wandelen, varen
sociale veiligheid	wandelen
netheid	zwemmen, wandelen
waterkwaliteit	zwemmen, varen, vissen
doorvaart bruggen en sluizen	varen
toegankelijkheid	diverse vormen van recreatie
bereikbaarheid groen/rood	diverse vormen van recreatie
nabijheid groen/rood	diverse vormen van recreatie

Figuur 2.1 *Samenvatting kwaliteitsindicator en belang voor bepaalde vormen van recreatie*

Bron: Goossen et al. (1998).

2.2.2 Uitkomsten eerder onderzoek in Amsterdam en Winterwijk

Op basis van onderzoek dat is uitgevoerd onder inwoners van Amsterdam (Hofsink en Borgstein, 2001), blijkt dat een landelijk gebied voor de geënuquëeerde Amsterdammers omschreven wordt als zijnde een rustig, groen gebied waar het prettig is om te vertoeven, gesitueerd tussen boerderijen zonder of met weinig (stedelijke) bebouwing. Belangrijke kenmerken van een landelijk gebied zijn natuur (flora en fauna), rust, schoon, agrarische productieruimte, recreatiemogelijkheden, cultuurhistorie, ruimte, sfeer en algemene voorzieningen. De belangrijkste activiteiten in het landelijk gebied zijn fietsen en wandelen op afstand gevolgd door zwemmen, picknicken, ontspannen, kijken, zeilen en dergelijke. Daarnaast worden er in het landelijk gebied ook voorzieningen gemist. Wat men mist heeft met name betrekking op natuur, recreatieve voorzieningen, natuurgerichte voorzieningen, infrastructuur en rust/ruimte. Belangrijke categorieën waar de respondenten zich aan storen zijn geluids- en verkeersoverlast, horizonvervuiling, gebrek aan infrastructurele voorzieningen, gedrag en bedrijfsvoering van boeren en rustversturende activiteiten. Met dit laatste worden bijvoorbeeld popconcerten bedoeld en skeeler- en wielrenpelotons in de weekends.

De geënuquëeerde Amsterdammers gingen meerdere keren per maand of zelfs wekelijks naar het landelijk gebied. Het landelijk gebied wordt echter het meest bezocht in het weekend. Door de respondenten wordt informatie voor een bezoek aan het landelijk gebied vooral bij familie en vrienden ingewonnen. Daarnaast scoren ook de huis-aan-huiskrant en een landelijke krant goed. Verder blijken de kabelkrant, het internet en de regionale kranten het minst te worden geraadpleegd.

De belangrijkste redenen waarom de geënuquëeerden inwoners uit Winterswijk (Hofsink en Borgstein, 2001) naar het landelijk gebied in hun omgeving gaan, is om te wandelen, te fietsen en te genieten van de natuur. In het landelijk gebied worden voorzieningen als picknickmogelijkheden, natuurinformatiepunt en de mogelijkheid om te

zwemmen als een gemis ervaren en als eerste in de gehouden enquête genoemd. Daarnaast werden ook nog rustbankjes, fiets- en ruiterspaden, afvalbakken en terrasjes/horeca als gemiste voorzieningen genoemd.

Er is ook gepolst wat de respondenten zouden vinden van nieuwe voorzieningen in het gebied zoals een museum, manege, restaurant, visvijver, natuurscamping enzovoorts. Bewoners zijn het meest enthousiast over een vogelobservatiepunt, een natuurinformatiecentrum, een opgesteld landgoed of boerenbedrijf, verkoop van streekproducten ¹ en recreatieve voorzieningen als speeltuin en kinderboerderij. Verblijfsrecreanten hebben een voorkeur voor een opengesteld landgoed of boerenbedrijf, een vogelobservatiepunt, een winkel met streekproducten en een natuurscamping met kinderboerderij.

Informatie over mogelijke activiteiten als evenementen, attracties en mogelijkheden om te recreëren in de buurt van Winterswijk wordt met name verkregen via huis-aan-huisbladen en familie vrienden naast regionale kranten en VVV. Voor de recreanten geldt dit met name voor de VVV's en tijdschriften.

2.3 Kenmerken en waardering

Belangrijkste kenmerken van het gebied Wijk en Wouden zijn volgens de deelnemers aan de bijeenkomsten ² in het gebied:

- de openheid;
- het landelijk agrarische karakter met boeren en dieren;
- het polderlandschap;
- de rust;
- de verkavelingstructuur met sloten;
- het kleinschalig authentieke karakter van de dorpen, en
- de rijke cultuurhistorie.

De landbouw drukt een grote stempel op de verschijningsvorm van het landschap, zoals het landschap gevormd is en zoals dat landschap nu wordt onderhouden en beheerd. Omdat de eerder genoemde karakteristieke kenmerken in het hele gebied in eenzelfde mate voorkomen, is sprake van een homogene eenheid die zich onderscheidt van aangrenzende gebieden. De zowel ruimtelijke als functionele begrenzing door sterk verstedelijkte agglomeraties en snelwegen versterkt dit gevoel. Het bebouwingslint van de Oude Rijn met woon- en bedrijfsbebouwing erlangs wordt niet als ruimtelijke of functionele barrière of begrenzing ervaren.

¹ Hiermee worden gangbare producten als melk, vlees en verwerkte producten bedoeld die afkomstig zijn uit het gebied de Winterswijkse Poort.

² De bijeenkomsten zijn gehouden in Zoetermeer, Alphen, Leiden, Leidschendam en Hazerswoude-dorp. Opvallend was dat er op hoofdlijnen weinig verschil was in de uitkomsten van de verschillende bijeenkomsten.

Naast landbouw en wonen worden als belangrijkste activiteiten in het gebied genoemd:

- fietsen;
- wandelen;
- vissen;
- vogels kijken;
- in geringere mate schaatsen, kanoën en schilderen.

De voor de genoemde activiteiten benodigde infrastructuur blijkt niet altijd in voldoende mate aanwezig te zijn. Men vindt dat er te weinig routes om te wandelen of te kanoën zijn en daarmee zijn er ook te weinig mogelijkheden voor het maken van ommetjes tot circa 5 km. Over de bereikbaarheid op zich worden geen opmerkingen geplaatst.

Hoewel er in het gebied veel paarden worden gehouden voor recreatief gebruik ontbreken in het gebied ruitervelden en -routes. Verder is er bij alle deelnemers het gevoel en de ervaring dat het gebied onder sterk stedelijke en, mede daardoor, recreatieve druk staat. Ten slotte roemen velen ¹ het grote aantal soorten vogels in het gebied waardoor het ook interessant is om vogels te gaan kijken.

Wanneer er aan de deelnemers van de bijeenkomsten specifiek wordt gevraagd naar hun waardering uitgedrukt in een rapportcijfer, komt men, op een uitschieter naar boven of beneden na, uit op een 'acht'. Hieruit blijkt dat men over het algemeen tevreden is over het gebied en dat men de eerdergenoemde kenmerken als positief ervaart. Concreet komen als argumenten de eerdergenoemde kenmerken naar voren, aangevuld met de veronderstelde gaafheid en éénduidigheid van het voorkomen van die kenmerken in het gebied naast het feit dat het gewoon dichtbij is. Enkelen maken bij de waardering onderscheid tussen de belevingswaarde van het landschap en de gebruiksmogelijkheden ervan. Men is weliswaar enthousiast over de gebruiksmogelijkheden in de vorm van paden en boerderijen met streek-eigen producten maar constateert tegelijkertijd dat deze voorzieningen, evenals gebiedsvreemde vormen van nieuwbouw en horizonvervuiling, het authentieke en karakteristieke van het gebied Wijk en Wouden al te veel hebben aangetast. Dit geldt ook voor voorzieningen als picknickplaatsen, bankjes en afvalbakken. Voor het recreatieve gebruik worden ze gewaardeerd maar tegelijkertijd ervaart men deze voorzieningen ook als een stedelijke uitwas die strijdig is met het authentieke karakter van het gebied. Helemaal wanneer het gebrekkig onderhoud en schoonhouden van deze voorzieningen in ogenschouw wordt genomen. Enkelen zijn vol lof over de in het gebied geplaatste infopanelen.

Binnen het gegeven van een homogeen gebied met eerdergenoemde kenmerken (weilanden, gras, koeien, sloten) wordt het, opvallend, door velen toch als gevarieerd en afwisselend ervaren. Ook en vooral als je wandelt in het gebied dan is er op detailniveau een grote variatie aan flora en fauna te beleven. Er zijn bijzondere plekken met een eigen karakter en identiteit, aparte en aantrekkelijke routes en men ervaart aparte ruimtes en gebieden binnen het grotere geheel van Wijk en Wouden. Toch oordeelt een enkeling ook over het gebied als 'saai, vlak en ééntonig', 'te weinig voor kinderen' en 'weinig aantrekkelijk voor recreatie vanuit de stad'.

¹ Hieruit blijkt dat eerder een 'betrokken' dan de 'gemiddelde' stedeling aan het woord is.

Door een aantal deelnemers wordt de gebrekkige recreatieve infrastructuur genoemd. Daarmee werd niet alleen gedoeld op de geringe hoeveelheid en lengte aan wandel-, fiets-, en ruitersporen maar ook en vooral op het geringe aantal routes voor wandelen, fietsen, paardrijden en kanoen. De gebruiksmogelijkheden van het gebied worden hierdoor belemmerd. Met eenvoudige kortsluitingen kan het aantal keuzemogelijkheden en routes belangrijk worden vergroot. Tegelijkertijd constateerde men dat hiermee de recreatieve druk op het gebied zou toenemen en daarmee de mogelijke verstoring van flora en fauna. Door meerdere deelnemers werd verder als knelpunt genoemd het voorkomen van meerdere verkeerssoorten (wandelaars, fietsers, skeelers) op (te smalle) fietspaden.

De recent aangelegde gebieden voor intensieve recreatie (Noord-Aa, Vlietland) worden niet als storend of vreemd ervaren. Begripvol wordt erkend dat deze gebieden noodzakelijk zijn voor het aan de rand opvangen van grote groepen recreanten uit de aangrenzende stedelijke agglomeraties. Dit zoneringsprincipe wordt als logisch en doordacht ervaren. Het is een middel om ook onderdelen van het gebied met absolute rust en stilte te handhaven. Zonder uitzondering wensen de deelnemers niet geassocieerd te worden met deze grote groepen recreanten. Men ziet zichzelf meer als 'natuurliefhebber' of als 'rustzoeker' die weet het gebied te waarderen en te bezoeken met een minimum aan verstoring. Desondanks uiten velen onvrede met de geplande aanleg van het Bentwoud bij Zoetermeer; 'te groot' en 'zonde van zo'n vruchtbaar gebied voor voedselproductie'. Hieruit blijkt de grote mate van betrokkenheid van de deelnemers aan de bijeenkomsten met het gebied.

Wanneer er gevraagd wordt naar concurrerende gebieden in de omgeving worden veelvuldig de duinen genoemd. Daarnaast worden door de deelnemers zowel open landschappen genoemd (Groningen en Friesland) als ook gebieden met veel bos en natuur (Veluwe, Limburg). De reden om naar andere gebieden te gaan, dichtbij of ver weg, is de behoefte aan variatie, rust en/of ontbreken horizonvervuiling.

Samenvattend kan gesteld worden dat de deelnemers aan de bijeenkomsten een positief beeld over het Land van Wijk en Wouden hebben en dat de sterke punten ruimschoots opwegen tegen de knelpunten die men ziet. De knelpunten hebben dan ook veelal betrekking op de bestaande infrastructuur en de consequenties van uitbreiding omdat dat meer recreanten zal aantrekken. Wanneer we proberen een beeld van de deelnemers aan de bijeenkomsten te geven op basis van de door hen genoemde activiteiten die men onderneemt en de kenmerken die men noemt, zou dit samengevat kunnen worden in de term vertraging (Goossen, 1998). Goossen veronderstelt bij vertraging dat mensen belang hechten aan:

- kleinschaligheid;
- behoefte aan eigen tijd los van netwerken en meer zeggenschap over tijd;
- voorkeur voor traagheid, rust, duurzaamheid;
- op zoek naar zekerheden, authenticiteit;
- lokale identiteiten, milieubesef, natuurbehoud.

2.4 Belangrijke ontwikkelingen

Om een doorkijkje te kunnen maken naar toekomst van het Land van Wijk en Wouden is aan de deelnemers van de bijeenkomsten gevraagd naar hun mening over of visie op een aantal ontwikkelingen die veelal onbeïnvloedbaar zijn en die naar verwachting het land van Wijk en Wouden sterk zullen beïnvloeden. Als belangrijkste ontwikkelingen werden tijdens de bijeenkomsten ¹ genoemd:

- *verdere toename van de reeds ervaren stedelijke en recreatieve druk*
Men is bang voor nog meer woonbebouwing langs de rand en in het gebied en bang voor toename aantal recreanten en toeristen wat ten koste zal gaan van de gewaardeerde rust. Men ervaart deze ontwikkeling als 'niet te stoppen' en 'nauwelijks te beïnvloeden';
- *de verslechterende inkomenspositie binnen de landbouwsector*
landbouw heeft het landschap in belangrijke mate gemaakt en de landbouw 'beheert' het landschap nog steeds. Als het voortbestaan van de landbouw wordt bedreigd, ligt verloederling en verpaupering van het landschap op de loer. Als oorzaken van de neergaande inkomensontwikkeling in de landbouw worden genoemd:
 - vermindering EU-subsidies en prijsgaranties;
 - meer en beperkende milieuregelgeving;
 - hogere grondprijzen welke het rendement onder druk zetten;
 - de aanstaande toetreding van Oostbloklanden tot de EU hetgeen zal resulteren in meer concurrentie en minder prijsbescherming en minder landbouwsubsidies.
- *actuele 'waterproblematiek' in West-Nederland*
De zeespiegel rijst en het land daalt. Voor de veengebieden geldt daar bovenop nog de inklinkingsproblematiek. Een voor de landbouw gunstige lage waterstand in de sloten heeft tot gevolg dat de veenbodem verder oxideert en inklinkt. Als gevolg van grotere piekafvoeren vanuit Duitsland en België ontstaat er in West-Nederland de discussie omtrent meer behoefte aan waterbuffer- en/of retentiebekkens.

Uit de gevoerde discussies kan worden samengevat dat met name de stedelijke en recreatieve druk gecombineerd met een verslechterende positie voor de landbouw, als drager van het gebied als belangrijke, helaas negatieve ontwikkelingen worden gezien. En dat terwijl deze ontwikkelingen ook weer kansen bieden voor het gebied en de ondernemers in het gebied. Om de mensen te prikkelen is vervolgens gevraagd naar de gevolgen van eerder genoemde ontwikkelingen voor het functioneren en de verschijningsvorm van het Land van Wijk en Wouden en voor de landbouwbedrijven in het bijzonder.

Algemeen werd erkend dat genoemde ontwikkelingen van invloed zullen zijn op het gebied. Echter over de mate waarin, de vorm waarmee en tempo en fasering van de ontwikkelingen en invloeden op het gebied Wijk en Wouden verschilden de meningen sterk. Enkelen zagen als remedie tegen de verstedelijkingsdruk de aanleg van een beperkt aantal kleine gebieden voor intensieve recreatie naar het voorbeeld van Noord-Aa en Vlietland. Anderen meenden met de realisering van meer minicampings en kaasboerderijen de pro-

¹ HSL-discussie is nauwelijks gevoerd tijdens de bijeenkomsten.

blemen in de landbouw te lijf te kunnen gaan. De aanwezige deelnemers met ondernemerservaring hadden hier zo hun twijfels over en zagen deze oplossing als onvoldoende om de problemen economisch het hoofd te kunnen bieden. Velen hebben begrip voor het ontstaan van zogenaamde 'nevenactiviteiten' onder druk van de ontwikkelingen in de landbouw. Enerzijds vindt men deze ontwikkelingen aantrekkelijk (gebruikswaarde), anderzijds ziet men hierin ook het gevaar van verdere verpaupering en verrommeling van het gebied (levingswaarde).

Naast de reeds bestaande kaas- en ijsboerderijen in het gebied kan ook de verkoop van een groter assortiment streekproducten¹ ontwikkeld worden. Op zich staat men niet onwelwillend tegenover streekproducten. Men kent het ook al via de zuivel-, kaas- en ijsboerderijen. Echter de verkrijgbaarheid in de stad wordt tijdens de bijeenkomsten als bottleneck genoemd. Welke winkels in de stad zijn bereid die producten in hun assortiment op te nemen of welke boer is bereid om die producten uit te gaan venten? Dit uitventen zou dan ook nog eens 's avonds moeten gebeuren omdat er overdag veel mensen werken en er dus niemand thuis is om de producten aan te nemen. Het kopen van streekproducten bij een boer of winkel in het Land van Wijk en Wouden wordt niet echt als reëel gezien. Hooguit in de zomer en voor sommige mensen die bereid zijn om door weer en wind hun boodschappen relatief ver weg in te kopen.

Kader: Streekproducten in restaurants

De knelpunten die spelen in de distributie van de streekproducten worden ook genoemd door een restauranthouder in het gebied. Hij is lid van een vereniging die het gebruik van streekproducten stimuleert omdat de smaak van dergelijke producten beter zou zijn. Die betere smaak zou te herleiden zijn op het feit dat de producten verser zijn door kortere distributielijnen naast de positieve invloed van kleinschalige productie waarbij er meer aandacht zou zijn voor het product. Hiervoor vindt hij een hogere inkoopprijs van 5-10% ten opzichte van gangbare producten bij een groothandel acceptabel. Echter om streekproducten in te kopen, heeft de restauranteigenaar contact met de individuele producenten. Dit kost hem meer tijd dan wanneer hij alles zou inkopen via de groothandel. Daarom zou hij het prettig vinden wanneer hij naar één punt zou kunnen gaan waar alle streekproducten uit bijvoorbeeld het Land van Wijk en Wouden te verkrijgen zijn. De restauranthouder gebruikt de streekproducten omdat het hem de mogelijkheid biedt om zich te onderscheiden van andere restaurants. Tenslotte is het gebruik van streekproducten voor de klant niet echt een issue: hij komt in het restaurant omdat het eten er lekker is er daarvoor worden 'toeval- lig' streekproducten gebruikt.

Wat overheerste was het wensbeeld om het gebied ten aanzien van karakter en kenmerken ongewijzigd te laten naar de toekomst toe. Men leek gepreoccupeerd door de gedachte dat het gebied nu 'mooi en rustig' is en dat dat vooral in de toekomst ook zo moet blijven. Deze defensieve opstelling was mede bepalend voor het zien en benutten van mogelijke kansen bij de eerdergenoemde ontwikkelingen. Dit blijkt ook uit een aantal citaten, zie kader:

¹ Hiermee worden gangbare producten als melk, vlees en verwerkte producten bedoeld die afkomstig zijn uit het gebied Land van Wijk en Wouden.

- 'Ik zie ook wel de neergaande economische ontwikkeling in de landbouw maar ondanks dat wil ik toch agrarisch ondernemer blijven'.
- 'Er is in het gebied best nog ruimte voor enkele minicampings en kaasboerderijen'
- 'Ik ben met kinderpartijtjes op de boerderij begonnen, niet omdat we dat zo leuk vonden maar vooral uit pure noodzaak'.
- 'De realisering van meer wandel- en fietspaden en routes wordt als wenselijk gezien maar tegelijkertijd is men bevreesd dat dit ten koste zal gaan van de gekoesterde rust in het gebied'.
- 'De toenemende problemen met het water kunnen bestreden worden met de realisering van meer en grotere gemalen'.

Tegen de achtergrond van de wens om het gebied naar de toekomst toe ongewijzigd te laten, werd gevraagd naar de gevolgen van de ontwikkelingen in de landbouw voor het beheer en onderhoud van het gebied. Hierbij kwam een aantal deelnemers met oplossingen in de richting van een 'parklandschap' met 'landschapsbeheer' en boeren als 'parkwachters'. Ook een aantal aanwezige agrariërs beseften dat dit een mogelijke oplossingsrichting is, zij het noodgedwongen en niet van harte. Het liefst blijft men agrarisch ondernemer maar als er dan echt geen andere keus is, dan kan de richting van landschapsbeheer een economisch perspectiefvolle richting zijn voor hun bedrijf.

Ook bleek er begrip en instemming voor de volgende mogelijke vernieuwende financieringsvormen:

- verdere omvorming van EU-ondersteuning voor productie en prijsgarantie naar beloning voor onderhoud en beheer van natuur en landschap.
- de vorming van een zogenaamde 'Omgevingsschap' of -coöperatie voor het gebied Wijk en Wouden en de aangrenzende stedelijke agglomeraties. Naar analogie van de trits 'belang-betaling-zeggenschap' bij de waterschappen financieren in dat geval de belanghebbenden het beheer en onderhoud van het voor hen zo belangrijke en waardevolle landschap van het gebied Wijk en Wouden. Als inkomstenbron kan daarbij gedacht worden aan een vast deel of percentage van de inkomsten uit de Onroerend Zaak Belasting bij de diverse aangesloten en samenwerkende gemeenten.

2.5 Samenvatting

In de samenvatting zal kort aan de hand van de marketingmix-elementen een overzicht gegeven worden van de belangrijkste uitkomsten. Dit biedt ook mogelijkheden om gericht aan de gang te gaan als men op een gegeven moment over wil gaan tot het vermarkten van recreatieve producten en diensten die aangeboden worden in het Land van Wijk en Wouden.

De manier van uitnodigen van mensen voor de verschillende bijeenkomsten was niet gericht op representativiteit waardoor de uitkomsten van de bijeenkomsten ook meer als indicaties moeten worden gezien. Deze indicaties zijn vervolgens vergeleken met uitkomsten uit eerder onderzoek.

Product

Wanneer er gekeken wordt naar het Land van Wijk en Wouden als product dan is men zeer tevreden. Vanuit de belevingswaarde geredeneerd moet het gebied in zijn verschijningsvorm vooral zo blijven met de nadruk op vertraging als trend waarbij wordt aangehaakt. Over het algemeen is men ook tevreden over de gebruikswaarde, zij het dat daar wat meer nuanceringen voor verbetering worden aangebracht: infrastructuur, onderhoud algemene voorzieningen en bebouwing c.q. horizonvervuiling. De gebruikswaarde van het gebied wordt afgeleid uit de activiteiten die men onderneemt. De belangrijkste activiteiten zijn wandelen en fietsen, watersport en andere natuurgerichte activiteiten. Gezien de waardering voor het gebied is men hierover tevreden met een kanttekening richting huidige infrastructuur in het gebied. Zowel voor de belevingswaarde als de gebruikswaarde geldt dat een verslechtering in kwaliteit invloed zal hebben op het recreatiegedrag terwijl een kwaliteitsverbetering nauwelijks effect zal hebben. Omdat er veel gewandeld en gefietst wordt in het Land van Wijk en Wouden ligt de nadruk op kwaliteit in relatie tot een veronderstelde aantrekkelijke belevingswaarde. Naast het Land van Wijk en Wouden gaat men ook nog naar andere gebieden omdat men ook wel eens iets anders wil als afwisseling.

In vergelijking met eerder onderzoek in Amsterdam en Winterswijk zijn de deelnemers aan de bijeenkomsten positiever over de boer als ondernemer en zijn zij minder bezig met natuurinformatiepunten, terrasjes/horeca, geluidsoverlast en de verkoop van streekproducten. Ten aanzien van streekproducten wordt het ontwikkelen van een optimale distributie systeem richting steden en stedelingen als eerste vereiste voor succes genoemd.

Het product Land van Wijk en Wouden met zijn belevings- en gebruikswaarde staat onder druk wanneer we kijken naar de toekomst. Het gebied wordt beïnvloed door de gesignaleerde stedelijke en recreatieve druk en de verslechterende inkomenspositie voor de landbouw als drager van het gebied. Door die fysieke veranderingen in het gebied zal ook de belevings- en gebruikswaarde van het gebied veranderen.

Uit het voorafgaande blijkt dat de deelnemers aan de bijeenkomsten meer dan gemiddeld betrokken zijn bij het gebied en dat zij waarschijnlijk minder de mening van *de stedeling*, gebruiker en/of inwoner van het Land van Wijk en Wouden vertegenwoordigen.

Prijs

De prijs die men nu betaalt voor het product Land van Wijk en Wouden bezien vanuit de belevingswaarde is nul. Vanuit de belangrijkste gebruiksvormen, wandelen en fietsen naast natuurgerichte activiteiten is het ook nul. Eigenlijk wordt er alleen via de verkoop van streekproducten als zuivel, kaas en ijs indirect een financiële bijdrage geleverd aan de instandhouding en onderhoud van het gebied. Voor de toekomst ziet men wel het belang van een nieuwe geldstroom om het onderhoud en de instandhouding van het gebied te kunnen financieren. Dit geldt niet alleen voor de mensen die vaak in het gebied komen maar ook voor de mensen die er minder vaak komen. Voor hen heeft het gebied ook een waarde. Om de financiering van de instandhouding van het gebied vorm te geven, wordt gedacht aan de vorming van een omgevingschap naast het ombuigen van bestaande geldstromen van de overheid: van productie en prijsgarantie richting onderhoud en beheer.

Plaats

Het Land van Wijk en Wouden wordt omringd door de steden Leiden, Alphen, Zoetermeer en Leidschendam. Dit is aan de ene kant een bedreiging in termen van verstedelijking en toenemende recreatieve druk, maar biedt ook kansen omdat de gebruikers dichtbij wonen, zijn aan te wijzen en dus te onderzoeken.

Wanneer er gesproken wordt over het ontwikkelen van activiteiten in het Land van Wijk en Wouden ziet men wel het belang van zonering: duidelijk aangeven wat waar mag gebeuren. Vooral recreatieve concentratiepunten worden in dit verband genoemd.

Promotie

Land van Wijk en Wouden als gebied is nog niet bij iedereen voldoende bekend. Binnen de promotie zou hier nog meer aandacht aan gegeven kunnen worden. De huidige infoborden in het gebied worden als positief ervaren. Ook de promotie van recreatieve concentratiepunten is gewenst om de toenemende recreatieve druk op te kunnen vangen. Verder zou er meer aandacht aan streekproducten besteed kunnen worden mits de distributie optimaal georganiseerd zou zijn.

3. Landbouw en zorg

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal kort ingegaan worden op de mogelijkheden van de combinatie landbouw en zorg. Allereerst zal kort iets verteld worden over mogelijke doelgroepen en de veronderstelde wensen van de patiënten zelf en betrokken zorginstellingen. Vervolgens wordt er ingegaan op hoe de combinatie landbouw en zorg gefinancierd kan worden en wat een mogelijke vergoeding voor de boer zou kunnen zijn. Dit hoofdstuk eindigt met een korte samenvatting. De gegevens zijn hoofdzakelijk afkomstig uit de literatuur en vervolgens gecheckt middels een aantal telefonische interviews, zie bijlage 3. Tijdens de interviews kwam naar voren dat de wensen en mogelijke doelgroepen zoals beschreven in paragraaf 3.2 overeenkwamen met die uit de literatuur. Ook bleek dat uitspraken over financiering en mogelijke vergoedingen voor de boer veel moeilijker waren en men daar eigenlijk geen uitspraken over durfde te doen.

3.2 Doelgroepen en wensen zorginstellingen

Er kunnen verschillende doelgroepen worden onderscheiden (Claessens, 1998). De range loopt van verstandelijk gehandicapten, lichamelijk gehandicapten, GGZ-cliënten (verslaafden, jeugdigen, psychiatrische patiënten) en ouderen tot vrouwenhulpverlening, buitenschoolse opvang, vakantie-activiteiten en dergelijke. Ook taakgestraften met als doel arbeidstraining en dagbesteding, kunnen een doelgroep zijn. In de huidige situatie worden veelal verstandelijk gehandicapten als doelgroep gezien. In de tot nu toe uitgevoerde onderzoeken wordt gesteld dat zorgboerderijen zich qua doelgroep breder zouden moeten oriënteren dan alleen verstandelijke gehandicapten als doelgroep. Ook het combineren van verschillende doelgroepen op één boerderij wordt door deskundigen als ideaal gezien. Dit beeld wordt bevestigd door de gehouden interviews.

Zorginstellingen als vragende partij hebben zo hun wensen als het gaat om de combinatie landbouw en zorg op een boerderij (Omslag, 1997). Er worden een aantal basiseisen gesteld aan een zorg op een zorgboerderij. Grofweg kunnen deze basiseisen in een 5-tal groepen worden verdeeld waarbij aan de eerste groep het meeste belang worden gehecht:

- werken in kleine groepen, werken met de handen, werken onder begeleiding;
- routinematig werken, werken met kleine dieren, afwisselend contact met anderen, werkplek binnen en buiten;
- werken met vee;
- continuïteit in werk, goed geregeld vervoer, professionele begeleiding;
- betaling voor productie, gemixte doelgroepen.

Redenerend vanuit de basiseisen wordt er op een zorgboerderij veel aandacht besteed aan een zinvolle tijdsbesteding (Driest, 1997). Deze zinvolle tijdsbesteding wordt ook wel omschreven in termen van: een goede dagbesteding en bezig zijn. Daarnaast wordt ook genoemd dat door de combinatie zorg-zorgboerderij er de mogelijkheid ontstaat om bezig te zijn met zintuiglijke waarneming, gerichte op maat gesneden activiteiten en eventueel opleiding. Ten slotte kan het oordeel over de tijdsbesteding nog positiever worden wanneer naast zorg er ook de mogelijkheid van wonen wordt aangeboden.

Behoeft van de gebruikers is breed met ook aandacht voor het recreatieve aspect. Een verblijf op een zorgboerderij draagt bij aan 'herstel van cliënten'. De deelnemers verwoorden het zelf meer als volgt 'het bezig zijn', 'nuttig voelen', 'van een uitzichtloos naar een perspectiefvol bestaan', 'moe maar voldaan', 'meer energie voelen'. De combinatie wonen-werken op een zorgboerderij wint ook aan belangstelling.

Vanuit de potentiële gebruikers is de vraag niet altijd duidelijk geformuleerd omdat men niet op de hoogte is van de mogelijkheden. Daarom is het belangrijk dat er meer uitwisseling van informatie en ideeën gaat plaatsvinden.

3.3 Financiering

Onduidelijkheid over de financiering belemmert de matching van zorgvraag en het potentiële zorgaanbod. De complexe organisatiestructuur bij zorginstellingen (wie is verantwoordelijk voor wat) maakt het er ook niet makkelijker op. Uit de telefonische interviews blijkt men ook moeilijk antwoord te kunnen geven op deze vraag. Veelal wordt in de interviews doorverwezen naar de persoonsgebonden budgetten.

Financieringsbronnen voor zorgboerderijen kunnen grofweg verdeeld worden in twee categorieën: verlegging van bestaande subsidies of geldstromen vanuit de zorgsector en alternatieve financieringsbronnen van daarbuiten (Hassink, 1999 en 2000; PBW, 2001). Onder bestaande subsidies of geldstromen wordt verstaan:

- persoonsgebonden budgetten bedoeld voor mensen die begeleid zelfstandig wonen of die thuis begeleiding krijgen. In het algemeen wordt hiervan gebruikgemaakt door gehandicapten en psychiatrische patiënten. Begeleid wonen en werken op een zorgboerderij vallen hier ook onder. Vergoeding is afhankelijk van het aantal uren begeleiding per week en ligt op zo'n 20 gulden per uur;
- dagopvang waarvoor een vergoeding van ongeveer 80 gulden per dag in rekening mag worden gebracht;
- DVO (dagverblijfplaatsen voor ouderen voor hulpvragers vanaf 16 jaar) waarvoor de vergoeding op zo'n 120 gulden per dag ligt;
- zorgvernieuwing en financiering waardoor er aanspraak gemaakt kan worden op speciaal gereserveerde budgetten bij zorgverzekeraars ten behoeve van verstandelijk gehandicapten en geestelijke gezondheidszorg;

- AWBZ (Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten) ¹ waarbij de zorgboerderijen gefinancierd wordt via AWBZ-erkenning;
- overige wetten als Wet Re-integratie arbeidsgehandicapten (REA), de Wet Integratie Werkzoekenden (WIW) en de Wet Sociale Werkvoorziening (WSW).

Bij alternatieve financieringsbronnen kan gedacht worden aan het Stimuleringskader van het Ministerie van LNV en dan specifiek het programma Vernieuwing Landelijk Gebied, de uitgifte van grondcertificaten door de zorgboer aan particulieren om zonder bankfinanciering land in eigendom te krijgen, het gebruikmaken van groenfondsen voor investeringen in een zorgboerderij of de verkoop van producten aan (direct) omwonenden. Ook financiering middels erkenning als gezinsvervangend tehuis, daggeldvergoeding vanuit de toeleverende instelling, door onderdeel uit te maken van een reguliere zorginstelling, eigen bijdrage gebruikers of parttime aanstelling van de boer door zorginstelling behoren tot de mogelijkheden. Uit de telefonische interviews blijkt dat de zorginstellingen het gebruik van het persoonsgebonden budget centraal stellen in de financieringsdiscussie.

3.4 Mogelijke vergoeding voor de boer

Wanneer er gesproken wordt over zorgboerderijen is de boer de aanbieder die minimaal streeft naar een kostendeekkende bedrijfsvoering (Hassink, 2000). Een boer die begint met een zorgboerderij heeft als opbrengst een vergoeding voor dagopvang en begeleiding van deelnemers, een bijdrage van de deelnemers aan de landbouwproductie en eventuele subsidies van derden. Het opzetten van een zorgboerderij gaat ook gepaard met kosten waarbij gedacht worden aan:

- arbeidskosten van de ondernemer en/of partner voor: begeleiding van de deelnemers, overleg, administratie, intakes ed;
- overige vaste kosten: aanpassingen bedrijf (afschrijving, rente, onderhoud, verzekering), bedrijfsbegeleiding voor de zorgboer (advies en dergelijk), cursussen, accountant ed;
- overige variabele kosten: inhuren externe begeleiding voor de deelnemers, afname landbouwproductie, voeding, gas/water/elektra, telefoonkosten, reiskosten, administratie en wervingskosten, materialen.

Uit eerder onderzoek blijkt dat een vergoeding 25 gulden (bruto) per uur voor de geleverde arbeid een geaccepteerde ondergrens is. Tijdens de telefonische interviews bleek het voor de zorginstellingen moeilijk om aan te geven wat hun vergoeding per uur of dag aan de boer zou kunnen zijn.

Voor zorginstellingen zijn zorgboerderijen een goedkoop alternatief voor een bestaand Dag Activiteiten Centrum (DAC) (Hassink, 1999 en 2001). Zorgboerderijen blijken namelijk niet duurder te zijn. De vergoeding die zorgboeren uit de geestelijke gezond-

¹ Dit is een volksverzekering die iedereen die in Nederland woont recht geeft op verschillende vormen van hulp die niet in het ziekenfondspakket of de particuliere verzekering zitten, zoals langdurige verpleging, psychiatrische hulp en hulp door diverse instellingen. De zorgverzekeraars zijn aanspreekbaar via cliënten zelf of ouders en zorginstellingen die hier voor openstaan.

heidszorg ontvangen voor de begeleiding van deelnemers bedraagt gemiddeld zo'n 60-70 gulden per deelnemer per dag. Zoals uit het voorafgaande blijkt, kan een zorgboer dan een redelijke vergoeding voor de geleverde arbeid ontvangen (25 gulden bruto per uur). Een zorgboerderij kan voor een deelnemer een alternatief zijn voor een DAC. In een recent onderzoek van het NZI en GGZ Nederland zijn de kosten van arbeidsmatige activiteiten in DAC's in kaart gebracht. Er is een grote variatie in kosten per deelnemersplaats tussen verschillende projecten. De spreiding in loonkosten, materiële kosten en huisvestingskosten bedraagt 60-110% tussen verschillende projecten. Gemiddeld (gemiddelde van 70 projecten) bedragen de totale kosten ongeveer 93 gulden per deelnemer per dag (uitgaande van gemiddeld 7 uur per dag en 48 weken per jaar). De opbouw van de kosten is in tabel 3.1 weergegeven.

Tabel 3.1 Totale kosten gemiddeld per deelnemer per dag in een DAC

Kostensoort	Bedragen (gulden per deelnemer per dag)
Loonkosten	52
Overhead	13
Materiële kosten	17
Huisvestingskosten	12
Totale kosten per plaats	93

Nogmaals wordt hier gesteld dat een nadere uitwerking tussen zorgpartners, zijnde zorginstellingen en zorgboerderijen, essentieel is voor een goede match tussen vraag en aanbod. In de praktijk is dit problematisch omdat financiering en begeleiding van de gebruikers van zorgboerderijen niet altijd even duidelijk of makkelijk te regelen is. Verder moeten boeren sociale affiniteit en oog hebben voor mensen. Daarnaast wordt van hem verwacht dat er gezorgd wordt voor begeleidend personeel met groene vingers, gezond verstand en menselijke betrokkenheid.

3.5 Samenvatting

Aan de hand van de marketingmix-elementen wordt een overzicht gegeven van de belangrijkste uitkomsten. Dit biedt ook mogelijkheden om gericht aan de gang te gaan als men in het Land van Wijk en Wouden op een gegeven moment over wil gaan tot het vermarkten van landbouw en zorg.

Product

Voor het verzorgen van dagactiviteiten op een zorgboerderij blijkt een markt te zijn. Momenteel richten zorgboerderijen zich vooral op verstandelijk gehandicapten als doelgroep voor hun product. Kansen liggen er ook voor ander groepen wanneer naast ' bezig zijn' ook 'herstel van mensen' meer centraal komt te staan. Vanzelfsprekend worden er wel eisen aan het product gesteld in termen van begeleiding, invulling dagprogramma en veiligheid.

Prijs

Een zorgboerderij blijkt een goedkoop alternatief te zijn voor een DAC waarbij er gemiddeld zo'n 60-70 gulden per dag in rekening kan worden gebracht door de zorgaanbieder. Financiering blijkt veelal mogelijk te zijn via allerlei verschillende financieringspotjes die wel door de aanbieder zelf opgezocht moeten worden. De persoonsgebonden budgetten spelen hierin een belangrijke rol.

Plaats

Voor het aanbieden van dagactiviteiten in het kader van zorg op een boerderij, is de locatie van de boerderij niet het eerste waarnaar gekeken wordt. Meestal is men vanuit DAC's gewend dat vervoer geregeld moet worden. Afhankelijk van de behoefte zal gekeken worden naar een zorgboerderij in de omgeving.

Promotie

Nu richten zorgboerderijen zich veelal op één doelgroep. De uitdaging voor de zorgboerderijen ligt in het verspreiden van meer informatie aan potentiële nieuwe doelgroepen als lichamelijk gehandicapten, GGZ-cliënten, ouderen, vrouwenhulpverlening, buitenschoolse opvang en dergelijke.

4. Landbouw en onderwijs

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal kort ingegaan worden op de mogelijkheden van de landbouw in relatie tot of ten behoeve van het onderwijs. Om hier meer zicht op te krijgen zal kort iets verteld worden over de verschillende doelgroepen en hun veronderstelde wensen. Vervolgens zullen de mogelijke financieringsvormen en de mogelijke opbrengsten voor de boer de revue passeren. Aan het einde van dit hoofdstuk zal kort een samenvatting worden gegeven. De gegevens zijn hoofdzakelijk verzameld aan de hand van telefonische interviews (zie bijlage 3).

4.2 Doelgroepen en wensen

De volgende doelgroepen zijn te benoemen:

- basisonderwijs, met onderscheid naar onder-, midden- en bovenbouw;
- speciaal onderwijs;
- voortgezet algemeen onderwijs: mavo, havo, vwo;
- beroepsonderwijs: lbo, mbo, hbo;
- agrarisch onderwijs: lager, middelbaar, hoger en universitair.

Op ieder schooltype worden de vakken aardrijkskunde, geschiedenis, natuur(kunde) en biologie onderwezen, dus kan er gebruikgemaakt worden van de boer en zijn boerderij als onderdeel van het lesprogramma. In het basisonderwijs worden ook de vakken wereldoriëntatie en heemkunde als mogelijke aanknopingspunten genoemd.

Tijdens de interviews bij de verschillende scholen bleek dat de meeste mensen niet wisten waar het Land van Wijk en Wouden lag. De meeste geïnterviewden spreken over de polder of het groene hart. De wensen van de verschillende onderwijstypen zijn niet altijd even makkelijk te benoemen. De ervaring leert dat er sterk vanuit de landbouw zelf (dus de aanbieder) gedacht moet worden wat de mogelijkheden binnen de bestaande onderwijsprogramma's zouden kunnen zijn. Vervolgens worden deze ideeën voorgelegd aan onderwijsinstellingen, bijvoorbeeld op de 2-jaarlijkse Nederlandse Onderwijs Tentoonstelling of via al bestaande netwerken met verschillende scholen. In de praktijk blijkt het belangrijk te zijn dat de leraar het ziet zitten omdat het van hem ook extra tijd en energie vergt.

Afhankelijk van het enthousiasme van de aanbieder, de kwaliteit van het aangeboden lespakket en de daarbijbehorende kosten gaat een schooltype overstag. De ervaring tot nu toe leert dat de landbouw het meest, dus waarschijnlijk het makkelijkst, kan worden ingepast in het lesprogramma van het basisonderwijs. Hierbij moet opgemerkt worden dat voor de onderbouw - kleutergroep 1, 2 en 3 (soms ook nog groep 4) - op de meeste scholen

jaarlijks een bezoek aan de kinderboerderij op het programma staat. Via een Natuur en Milieu Educatief centrum in de buurt is de school op de hoogte van de mogelijkheden op een kinderboerderij. Voor deze groepen moet het veelal gezien worden als een kennismaking met dieren en verzorging gericht op diertje kijken en aaien. Een bezoek aan een kinderboerderij is gratis en de boerderij ligt in veel gevallen dicht in de buurt van de school. Wanneer dit niet het geval is, wordt het moeilijker om een bezoek te brengen omdat er dan vervoer geregeld moet worden. Wanneer de ouders vervolgens hierop inspringen, is er geen probleem.

Voor de hogere groepen van het basisonderwijs kan een bezoek aan een kinderboerderij te kinderachtig worden waardoor het aantrekkelijk wordt om 'de boer' op te gaan. Om dit te kunnen realiseren, moet het ingepast worden in het lesprogramma binnen bepaalde vakken en moet het vervoer geregeld worden. Dit allemaal liefst voor zo weinig mogelijk geld of zelfs gratis. Hierbij wordt er dan van uitgegaan dat het vervoer geregeld kan worden via de ouders of dat de kinderen kunnen fietsen of wandelen.

Basisscholen die meer in het landelijk gebied liggen hebben vaak kinderen op school waarvan de ouders een boerderij hebben. Via deze kinderen is het makkelijk om een keer met een groep een bezoek aan die boerderij te brengen als er iets te zien is. Verder blijkt dat het integreren van een boerderijbezoek binnen het lesprogramma voor een Montessori of vrije school vanuit hun aanpak of filosofie meer voor de hand ligt dan bij andere basisscholen.

Ten slotte wordt er door de basisschooldirecteuren op gewezen dat de aanpak vanuit de landbouw dan wel boeren in de omgeving gerust wat pro-actiever zou mogen zijn omdat de scholen en leraren het veelal druk hebben. Hierdoor komen zij er niet toe of nemen de tijd niet om er eens serieus over na te denken.

Het *speciaal onderwijs* ziet mogelijkheden omdat de leerlingen gebaat zijn bij het overbrengen van kennis door iets te doen of te zien. Een bezoek kan met kinderen uit het basisonderwijs maar ook het voortgezet onderwijs en zal gezien het karakter van dit type onderwijs veelal in kleine groepjes gebeuren. Deze scholen werken wel vaker met gastdocenten die daarvoor een uurvergoeding krijgen dus zoiets zou kunnen gelden voor de boer wanneer een groep kinderen op zijn boerderij komt. Belangrijk is wel dat het vervoer geregeld moet worden via ouders, vrijwilligers, gemeente of andere instantie en dat de leraar, ouder en school enthousiast zijn over het idee.

Algemeen voortgezet onderwijs maakt relatief weinig gebruik van de mogelijkheden om boerderijen en boeren in de omgeving van de school te gebruiken binnen hun onderwijsprogramma. En dat terwijl de leerlingen maar weinig weten van hun omgeving en de historie. Ook daarom zou het interessant zijn om de raakvlakken die er zijn met vakken als biologie, aardrijkskunde, geschiedenis, economie en verzorging hiervoor te benutten. Door gebruik te maken van de boer en zijn boerderij kunnen deze vakken letterlijk aanschouwelijk worden onderwezen. Toch ziet men nog veel mitsen en maren. Zo hebben de leerlingen op het algemeen voortgezet onderwijs weinig met landbouw, anders hadden ze wel voor landbouwonderwijs gekozen. Ook is een bezoek organisatorisch en lesroostertechnisch moeilijk rond te zetten. De lessen duren 50 minuten en dus is het moeilijk om binnen die 50 minuten én naar de boerderij te gaan én daar les te krijgen. Zoiets zou ten koste gaan van de lestijd voor andere vakken. Een oplossing hiervoor kan zijn dat er een soort project standaard wordt opgenomen in het lesprogramma van de verschillende vakken dan wel een

bezoek na schooltijd. Ook vragen de scholen zich af of het aantal boerderijen die mee willen draaien in het lesprogramma wel voldoende is wanneer middelbare scholen van 2.000 leerlingen of meer besluiten tot aanschouwelijk onderwijs op locatie. Ook is het nog maar de vraag of leerlingen te motiveren zijn voor een dergelijk soort onderwijs (onderbouw is makkelijker dan bovenbouw). Motivatie zal groter zijn wanneer de boerderij makkelijk te bereiken is met de fiets. Uit gesprekken blijkt dat scholen met vmbo onderwijs en vrije scholen eerder geneigd zijn gebruik te maken van boeren en boerderijen binnen hun lessen. Verder geldt ook hier dat een meer pro-actieve houding vanuit het aanbod zeer gewaardeerd zou worden.

Ten slotte is het van belang dat eventuele wensen van een schooltype met betrekking tot landbouw en onderwijs staan verwoord in doelstellingen van de desbetreffende school. Daaruit kan immers worden afgeleid dat men de relatie vanuit het onderwijs met de landbouw belangrijk vindt. Wanneer dit niet het geval is, is het moeilijk om de school enthousiast te krijgen.

Het *algemene beroepsonderwijs* ziet mogelijkheden voor boerderijen als leerervaringsplaats. Wanneer een zorgboerderij leerervaringsplaatsen aanbiedt, moet de zorgboerderij volgens de wet voldoen aan een aantal voorwaarden. Deze voorwaarden hebben betrekking op:

- de organisatievorm: het moet een stichting zijn;
- de professionaliteit van de mensen die in dienst zijn;
- het naleven van de desbetreffende CAO;
- het naleven gemeentelijke regels met betrekking tot inrichting;
- het garanderen van begeleiding van de stagiaire.

Voor het *agrarisch onderwijs* moet een uitzondering worden gemaakt omdat de boer en zijn boerderij standaard onderdeel uitmaken van bepaalde vakken. Dit kan in de vorm van les op locatie dan wel stage/werkweek.

Naast de wensen van de onderwijsinstellingen kan er ook gesproken worden over de wensen van de aanbieders: de agrarische sector en de producenten. Middels bezoeken van leerlingen wil men duidelijk maken hoe het eraan toegaat in de agrarische sector in termen van werken, produceren en leven. Deze aanpak kan gezien worden als een vorm van promotie gericht op imago-versterking. Dit is voor de landbouw en de deelnemende bedrijven ook de centrale doelstelling. Het verkrijgen van extra inkomen door scholen te ontvangen, staat nu eigenlijk nog op de tweede plaats en is voor veel deelnemers van ondergeschikt belang.

4.3 Financiering

Scholen kunnen kiezen uit een veelvoud aan projecten die ze aangeboden krijgen en zijn daarom minder bereid om (veel) te betalen voor een project met landbouw en boeren als insteek. In de praktijk blijkt dat scholen hooguit een beetje geld overhebben voor aanschaf van lesmateriaal. Het lesmateriaal zoals dat tot nu toe ontwikkeld is en verkregen kan worden via www.hetkleinelo.nl wordt dan ook op een dusdanige manier aangeleverd dat het op de scholen makkelijk gekopieerd kan worden. Een intermediaire organisatie als de

Stichting PR Land- en Tuinbouw of het Nederlands Zuivelbureau die zelf geld beschikbaar stellen (via hun achterban, zijnde de boeren) dan wel geld via derden krijgen (ministerie, bedrijfsleven), blijken een belangrijke rol te spelen om de samenwerking tussen scholen en de landbouw vorm te geven. In sommige gevallen wordt ook het vervoer geregeld en betaald door een intermediaire organisatie of regelen de ouders het zelf met eigen vervoer.

Uit de belronde blijkt dat wanneer het *basisonderwijs* gebruikmaakt van de diensten van een Natuur Milieu Educatief Centrum (kinderboerderij, lesmateriaal, regelen bezoek boerderij) er geen kosten in rekening worden gebracht. Het Natuur Milieu Educatief Centrum wordt namelijk gefinancierd vanuit de gemeente. Voor het *voortgezet onderwijs* is er nog niets geregeld, maar kan er aangesloten worden op het vouchersysteem dat men nu ook al kent voor cultuur. Via het ministerie van OC&W krijgen scholen vouchers waarmee een bezoek aan schouwburg of theater betaald kan worden. Een dergelijk systeem zou ook opgezet kunnen worden om bezoek aan boerderijen te stimuleren.

4.4 Vergoeding voor de boer

Gezien de doelstelling die nagestreefd wordt, promotie en imagooversterking, staat betaling voor de deelnemende boeren niet voorop en wordt vaak ook niet gevraagd door de boeren. De boer is graag bereid om 1 keer per maand gratis een klas te ontvangen om iets te vertellen over zijn werk en leven op de boerderij. Wanneer boeren besluiten het ontvangen van scholen als een neventak te gaan zien, zal er wel een vergoeding gevraagd gaan worden. Hiertegenover staat dan wel dat de bezoekende school ook (kwaliteits)eisen aan het bezoek zal stellen. Als er dan gesproken wordt over vergoeding per uur, zal er gedacht moeten worden aan minimaal 25 gulden per uur, vergelijkbaar met het minimumtarief voor een boer wanneer hij kiest voor de combinatie landbouw en zorg op zijn bedrijf.

In de praktijk blijken *basisscholen* voor een bezoek aan een boerderij 0 tot 5 gulden per kind over te hebben. Hierbij wordt er dan wel vanuitgegaan dat het bezoek past binnen het lesprogramma en dat de school ook waar voor zijn geld krijgt. *Voortgezet onderwijs* zit iets hoger met 5 tot 10 gulden per kind. Het speciaal onderwijs dat meer gewend is aan het inschakelen van gastdocenten denkt meer aan een uurvergoeding (50-100 gulden)

4.5 Samenvatting

In de samenvatting zal kort aan de hand van de marketingmix-elementen een overzicht gegeven worden van de belangrijkste uitkomsten. Dit biedt ook mogelijkheden om gericht aan de gang te gaan als men in het Land van Wijk en Wouden op een gegeven moment over wil gaan tot het vermarkten van landbouw en onderwijs.

Product

Landbouwbedrijven hebben als sterk punt dat het leuk is om rond te lopen op een boerderijdieren te kunnen zien en iets te leren over het boerenleven. Zeker wanneer de boer naast zijn praktijkervaringen daar ook nog een leuk verhaal omheen weet te vertellen. Verder zal een dergelijk bezoek wel geïntegreerd moeten worden in het lesprogramma van een school. Hierover moet dan van tevoren worden nagedacht. Het is niet mogelijk om gedurende het leerjaar ineens een bezoek te plannen aan een boerenbedrijf omdat de kinderen er inhoudelijk op voorbereid moeten worden. Dit aanbod van een boer moet wel concurreren met een Natuur & Milieu Educatief centrum in een gemeente. Een dergelijk centrum heeft veelal de beschikking over een kinderboerderij in de stad die veelal veel dichterbij is voor een school: dus gemakkelijk te bereiken, in het gunstigste geval zelfs lopend vanaf school of anders met openbaar vervoer. Verder is een bezoek aan een kinderboerderij altijd gratis en wordt er ook gratis lesmateriaal beschikbaar gesteld via het Milieu Educatief centrum.

Voor het voortgezet onderwijs en speciaal onderwijs biedt aanschouwelijk onderwijs nog volop mogelijkheden die in onderling overleg met de boeren of hun vertegenwoordigers ingevuld kunnen worden. Deze invulling is nu nog niet gebeurd omdat de huidige intermediaire organisaties zich meer richten op het basisonderwijs. Verder blijkt het in de praktijk dat zoiets door het voortgezet onderwijs organisatorisch en lesroostertechnisch moeilijker valt rond te zetten.

Prijs

Bezoeken aan een boerderij zijn veelal gratis omdat de boeren het zien als onderdeel van een promotiecampagne. Wanneer een boer zich meer gespecialiseerd heeft op het ontvangen van groepen, dan kan er een vergoeding per kind gevraagd worden. Veelal zal dit een paar gulden per kind zijn voor het basisonderwijs oplopend tot maximaal een tientje voor het voortgezet onderwijs. Ondanks de geringe kosten is het voor de school niet altijd makkelijk om het rond te zetten omdat zij ook in veel gevallen zelf het vervoer moeten regelen wanneer het niet op loop- of fietsafstand is. Een eventuele vergoeding vanuit het schoolfonds is ook niet altijd mogelijk omdat dit fonds al bestemd is voor bestaande andere extra's. Een bezoek aan een boerderij wordt als iets nieuws gezien. Verder wordt vanuit het voortgezet onderwijs de mogelijkheid van een vouchersysteem geopperd waarbij de school per leerling een soort tegoedbon krijgt die gebruikt kan worden als betaalmiddel bij een bezoek aan de boer.

Plaats

De bereikbaarheid van een boerderij is voor scholen een heikel punt. De meeste boerderijen liggen in het buitengebied en dus niet op loopafstand. Daarom moet er bij een bezoek aan een boerderij vervoer geregeld worden. Dit kan met een bus dat relatief veel geld kost, zo'n 1.000 gulden per dagdeel, of via ouders die met hun eigen auto rijden. In de praktijk blijkt het steeds moeilijker te worden om vervoer via ouders te regelen omdat steeds meer ouders overdag werken en als ze dan een vrije dag hebben niet altijd zin hebben om iets voor school te doen. Daarom biedt de combinatie landbouw-onderwijs met name mogelijkheden voor boerderijen die dicht bij de stad liggen.

Promotie

Als je als boerderij iets wil met onderwijs en educatie is het zinvol om zelf (proactief) actie richting scholen te ondernemen. De scholen vinden dat zij het al druk genoeg hebben met het rondzetten van het reguliere lesprogramma en dat er al te weinig tijd is voor het oppikken van leuke dingen. In onderling overleg kan dan gekeken worden hoe het in het lesprogramma kan worden geïntegreerd en wat de eventuele gewenste vergoeding voor de boer zou moeten zijn.

5. Conclusies en aanbevelingen

5.1 Conclusies

De voorafgaande hoofdstukken zijn gebaseerd op literatuuronderzoek en discussies met bezoekers en inwoners van het Land van Wijk en Wouden waarbij hun wensen en behoeften centraal stonden. Daarnaast is via literatuur en telefonische gesprekken ook inzicht verkregen in de mogelijke vraag naar producten en diensten uit het Land van Wijk en Wouden bij zorg- en onderwijsinstellingen. In deze paragraaf kunnen op basis van de voorafgaande hoofdstukken de volgende conclusies worden getrokken.

Recreatie en ontspanning

1. De conclusies met betrekking tot recreatie en ontspanning zijn gebaseerd op de gehouden bijeenkomsten aangevuld met de uitkomsten uit eerder onderzoek. Op de bijeenkomsten zijn zeer betrokken mensen aan het woord geweest. Deze mensen hoeven niet representatief te zijn voor alle inwoners en gebruikers van het Land van Wijk en Wouden.
2. Het Land van Wijk en Wouden wordt positief beoordeeld door de bezoekende stedeling en de inwoners zelf. Men wil het graag houden zoals het nu is: een open agrarisch polderlandschap met karakteristieke cultuurhistorische kenmerken als dorpen en verkavelingsstructuur en dat allemaal gecombineerd met rust. De beleevingswaarde is voor hen dan ook groot.
3. Als men gaat wandelen, fietsen of paardrijden is de huidige infrastructuur een knelpunt: te weinig, gevaarlijk op sommige plaatsen en menging van de verschillende verkeerstromen.
4. Onderhoud en netheid van algemene voorzieningen als bankjes en afvalbakken laat te wensen over.
5. Ook al vindt men het Land van Wijk en Wouden een mooi en prettig gebied om iets te ondernemen, toch bezoekt men voor de broodnodige afwisseling ook andere gebieden. Gezien de afstand en het contrast met het Land van Wijk en Wouden worden dan vooral de duinen als alternatieve bestemming dichtbij huis genoemd.
6. Het kopen van streekproducten wordt door de bezoekers en inwoners gezien als een onderdeel van het wandelen en fietsen in het gebied. Als men er toch is, wil men ook wel eens iets kopen. Weinig mensen verwachten voor hun dagelijkse boodschappen op grote schaal gebruik te maken van het aanbod aan streekproducten omdat 1) het assortiment te beperkt is (met name zuivelproducten) en 2) de distributie richting gebruiker te wensen over laat (men moet zelf op zoek, kan nog niet naar een winkel in de stad of dorp). Ook bij restaurants die werken met streekproducten worden deze knelpunten gesignaleerd.

7. Bij de veranderingen die men op het gebied af ziet komen, denkt men aan verstedelijking met daarmee gepaarde gaande een toenemende recreatieve druk en de verslechterende positie van de landbouw. Deze veranderingen gaan ten koste van de huidige belevingswaarde.
8. In de huidige situatie wordt er voor het gebruik van het gebied indirect betaald door de bestedingen bij horeca, streekproducten en de huur van toeristisch-recreatieve diensten als kano's en dergelijke zonder dat er een geldstroom richting onderhoud van het gebied ontstaat. Fietsen, wandelen en natuur/vogels bekijken zijn gratis.
9. De landbouw en de boeren worden gezien als de dragers van het gebied zoals we dat nu kennen. Omdat het inkomen in de landbouw onder druk staat, wordt gevreesd dat het huidige gebied niet gewaarborgd kan worden zonder een aanvullende financieringsstroom richting de landbouw. Een dergelijke financieringsstroom kan komen vanuit de overheid, die de huidige subsidie voor producten en prijsgarantie ombuigt naar beloning voor onderhoud en beheer. Echter ook bezoekers en inwoners kunnen zelf een rol spelen binnen zogenaamde omgevingsschappen.
10. Vanuit de toenemende recreatieve druk vanuit de (nieuwe) steden, is er behoefte aan zoneringswaarin duidelijk gekozen wordt voor recreatieve concentratiepunten zoals we die nu ook kennen in de vorm van Vlietland en Noord-Aa.
11. De ligging van het gebied ten opzichte van de oprukkende omringende steden wordt nu nog te weinig als een kans gezien en te veel als een bedreiging. Deze kans kan benut worden waarbij het gebied zelf de randvoorwaarden bepaalt.
12. Uit de vergelijking met eerder onderzoek onder de inwoners van Amsterdam en Winterswijk blijkt dat de deelnemers aan de bijeenkomsten positiever dachten over de boer als ondernemer en minder bezig waren met natuurinformatiepunten, terrasjes/horeca, geluidsoverlast en de verkoop van streekproducten

Zorg

13. Vanuit de zorginstellingen wordt enthousiast gereageerd op de mogelijkheden van zorg op boerderijen, mits er aan een aantal randvoorwaarden is voldaan: begeleiding, invulling van een dagprogramma en veiligheid.
14. Potentiële doelgroepen voor zorg op boerderijen zijn naast de bekende groep van verstandelijk gehandicapten ook lichamelijk gehandicapten, ouderen, GGZ1-patiënten en buitenschoolse opvang dan wel kinderopvang.
15. Zorgboerderijen blijken vanuit kosten oogpunt een concurrerend alternatief te zijn voor een Dag Activiteiten Centrum waarbij de boer een acceptabele vergoeding kan realiseren van zo'n 60-70 gulden per deelnemer per dag.
16. De verdere ontwikkeling en invulling van persoonsgebonden budgetten biedt mogelijkheden voor de financiering van zorg op een zorgboerderij. Afhankelijk van de hoogte van het budget kan het aantal dagdelen worden bepaald.
17. Vanuit de zorginstellingen bestaat er behoefte aan meer informatie omtrent de mogelijkheden die er nu al zijn of op de korte termijn gerealiseerd gaan worden.

¹ Verslaafden, jeugdigen en psychiatrische patiënten.

Onderwijs

18. Vanuit het basisonderwijs en voortgezet onderwijs worden voldoende mogelijkheden gezien om gebruik te maken van boeren en boerderijen binnen hun lesprogramma. Een bezoek aan een boer zou dan geïntegreerd moeten worden binnen de bestaande vakken waardoor er een soort aanschouwelijk onderwijs ontstaat. Zogenaamde vrije scholen en Montesorischolen zijn vanuit hun filosofie eerder geneigd om een bezoek een boerderij te integreren in hun lesprogramma.
19. Aanschouwelijk onderwijs spreekt vooral die onderwijsvormen aan waar de leerlingen meer een praktische dan een theoretische inslag hebben (VMBO) en speciaal onderwijs versus algemeen voortgezet onderwijs.
20. De activiteiten en diensten van een NME (Natuur Milieu Educatief) centrum in de steden zoals het verstrekken van lesmateriaal, de mogelijkheid om de kinderboerderij te bezoeken naast het regelen van een bezoek aan een 'echte' boerderij, worden vanuit het basisonderwijs zeer gewaardeerd. Deze NME-centra worden gesubsidieerd door de gemeente waardoor de scholen er gratis gebruik van kunnen maken. Hierdoor zijn de NME-centra concurrenten van boeren die ook iets met onderwijs willen opzetten.
21. Om de mogelijkheden van aanschouwelijk onderwijs verder te concretiseren is er behoefte aan een intermediaire organisatie of tussenpersoon die actief de scholen benadert om te komen met een op maat gesneden aanbod. Ook een proactieve houding vanuit de landbouw als aanbieder zou hier een bijdrage in kunnen leveren.
22. De beschikbare budgetten vanuit de scholen zelf voor het bekostigen van aanschouwelijk onderwijs zijn beperkt: oplopende van nul tot 5 gulden per kind in het basisonderwijs tot maximaal 10 gulden per kind per bezoek in het voortgezet onderwijs. Binnen het speciaal onderwijs blijkt er meer ruimte te zitten omdat men daar meer gewend is aan het inhuren van gastdocenten.
23. Financiering van een bezoek aan de boer kan voor het voortgezet onderwijs op een zelfde manier zoals het nu ook gebeurt met cultuurbezoek. Vanuit het Ministerie van OC&W worden er nu zogenaamde cultuurvouchers verstrekt aan scholen die gebruikt kunnen worden om een bezoek van een leerling aan een culturele activiteit te subsidiëren. Een voucher is een soort tegoedbon die gebruikt kan worden als betaalmiddel bij een bezoek aan de boer.
24. Vanuit de school is de afstand die overbrugd moet worden om bij een boer te komen altijd een probleem. Basisscholen willen het liefst een boerderij op loopafstand (dus kinderboerderij). Indien de boerderij verder weg is, moet men gebruikmaken van vervoer door ouders. Voor het voortgezet onderwijs geldt dit minder omdat de kinderen zelf op de fiets naar de boerderij zouden kunnen gaan.
25. De naam Land van Wijk en Wouden is nu nog te weinig bekend waardoor men ook niet goed weet waar het ligt en wat er allemaal mogelijk is.

5.2 Aanbevelingen

Op basis van de eerder geformuleerde conclusies in paragraaf 5.1 kunnen de volgende aanbevelingen worden gedaan:

1. *Verschijningsvorm van het gebied: richten op behoud*

Het Land van Wijk en Wouden wordt positief gewaardeerd gezien vanuit de beleavings- en de gebruikswaarde van bezoekers en inwoners. Er is ook de wens uitgesproken om het gebied toch vooral zo veel mogelijk te behouden. Om dit te doen, wordt het volgende voorgesteld:

- de landbouw en de boeren zijn de dragers van het gebied en moeten daarom onderdeel uit blijven maken van het gebied;
- in de landbouw is er sprake van een toenemende mate van schaalvergroting gecombineerd met een dalende opbrengst voor de geproduceerde landbouwproducten en een ombuiging van subsidies richting beloning voor onderhoud en beheer. De landbouw in het gebied kan hier verder op inspelen door haar verbredingsactiviteiten meer in het kader van deze ontwikkelingen te zien;
- wanneer de lijn van landbouw richting onderhoud en beheer van landschap en natuur, aanverwante verbredingsactiviteiten en financiering middels een omgevingsschap¹ wordt doorgetrokken, kan er een soort parkachtig landschap ontstaan met betrekking tot beheer, instandhouding en exploitatie van het gebied. De nadruk binnen dit landschap ligt minder op productie van grondstoffen maar meer op onderhoud en beheer van het gebied gericht op de wensen van de burgers en buitenlui (geen museum maar 'working landscape').

2. *Draagvlak voor het gebied: verbreden door het aanbieden van zorg- en educatieve diensten*

Vanuit de bezoekers en bewoners is er voldoende draagvlak voor het gebied. Het draagvlak kan nog worden verbreed door gebruik te maken van het enthousiasme dat er bestaat bij onderwijs- en zorginstellingen aan de rand of in het gebied. Op die manier wordt het enthousiasme van kinderen en zorgvragers overgebracht op de familieleden, vrienden en kennissen. Wanneer de landbouw in het gebied inspeelt op dit enthousiasme door in onderling overleg met de juiste producten en diensten te komen, kan dit ook gebruikt worden als promotie van andere producten en diensten in het gebied. Hierdoor zal er meer draagvlak ontstaan voor het behoud van het gebied met de bijbehorende benodigde financiële middelen. Ook de verkoop van streekproducten, mits het assortiment voldoende groot en de distributie optimaal geregeld is in de ogen van de afnemers, kan meeliften op het enthousiasme dat zal gaan ontstaan door het aanbieden van groene diensten richting onderwijs- en zorginstellingen

Om het draagvlak voor het gebied te verbreden via het aanbod van producten en diensten richting onderwijs- en zorginstellingen, is het een voorwaarde dat er een organisatie wordt gezocht die het initiatief neemt om vraag en aanbod op elkaar af te stemmen. In de praktijk blijkt namelijk dat onderwijs- en zorginstellingen te weinig tijd hebben om hier zelf het initiatief voor te nemen maar dat ook de informatie over het mogelijk aanbod ontbreekt.

¹ Omgevingsschap' of -coöperatie voor het gebied Wijk en Wouden en de aangrenzende stedelijke agglomeraties kan vergeleken worden met een waterschap waarbij via de trits 'belang-betaling-zeggenschap' de belanghebbenden (boeren, burgers en buitenlui) het beheer en onderhoud van het voor hen zo belangrijke en waardevolle landschap van het gebied Wijk en Wouden kunnen financieren.

3. *Naamsbekendheid gebied: vergroten door in te zetten op algemene marketing*

Het Land van Wijk en Wouden is een naam die bij veel mensen nog onbekend is. De mensen die nu al naar het gebied gaan voor wandelen, fietsen en genieten van de natuur kennen de naam wel omdat bij hen ook de toeristische kaart Land van Wijk en Wouden bekend is. Voor andere mensen, buiten en binnen het gebied, is het niet altijd even duidelijk hoe het gebied nu heet. Veel mensen noemen het ook wel het Groene Hart of De Polder. Omdat de naam nog te weinig zegt bij mensen, is het belangrijk dat de naam gepromoot wordt. Dit kan door middel van het zoeken van algemene publiciteit in regionale dagbladen en huis-aan-huisbladen.

Daarnaast kan er ook meer aandacht besteed worden aan de jaarlijkse open dag die de landbouw organiseert, ook in het gebied van Land van Wijk en Wouden. Die dag zou gebruikt kunnen worden om de slogan 'kom op de boerderij' te veranderen in 'kom op de boerderij in het Land van Wijk en Wouden'.

Ten slotte wordt de versterking van de naamsbekendheid van het gebied ondersteund door eerder voorgestelde draagvlak verbreding van het gebied richting onderwijs- en zorginstellingen.

4. *Potentiële geldstroom richting Land van Wijk en Wouden: verder ontwikkelen*

De beloning voor onderhoud en beheer door de boer en de daarmee gepaard gaande productie van landbouwproducten dient wel op de een of andere manier gefinancierd te worden. Wanneer de overheid, gesteund door het Brusselse beleid, zijn prioriteit gaat verleggen kan hier ook lokaal op ingespeeld worden. Door het ontwikkelen van zogenaamde omgevingsschappen kunnen boeren, burgers en buitenlui samenwerken aan het instandhouden van het gebied (verschijningsvorm) en de financiering daarvan. Financiering van het gebied gebeurt dan door de deelnemers aan het omgevingschap en niet via de overheid. Gezien het aantal mensen die wonen aan de rand van het Land van Wijk en Wouden in de steden en de inwoners van het gebied zelf, zijn er voldoende boeren, burgers en buitenlui die deel zouden kunnen nemen in een omgevingschap.

Daarnaast biedt de toenemende recreatieve druk vanuit de steden en nieuwbouw locaties ook mogelijkheden om een geldstroom richting Land van Wijk en Wouden op gang te brengen. Middels zonering van zogenaamde recreatieve concentratiepunten met ontspanning en horeca, waarbij onderscheid gemaakt wordt naar gewenst intensief gebruik dicht(er) bij de steden en gewenst extensief gebruik verder van de steden af. Evenwichtige ontwikkeling passend binnen het gebied staat hierbij centraal. Vermeden moet worden dat de recreatieve concentratiepunten wel de gebruikswaarde vergroten maar dat dit ten koste gaat van de belevingswaarde van het gebied. Bij het ontwikkelen van recreatieve concentratiepunten zal ook aandacht besteed dienen te worden aan de infrastructuur en ontmenging van de verkeerstroom gericht op veiligheid. Kijkend naar de steden en nieuwbouwlocaties in de omgeving van Land van Wijk en Wouden, zijn er veel stedelingen aan te wijzen die behoefte hebben aan recreatie en ontspanning en daarvoor gebruik kunnen maken van die recreatieve concentratiepunten.

Verder zal bij een samenwerking met onderwijsinstellingen gedacht kunnen worden aan het opzetten van een vouchersysteem als alternatieve vorm van financiering. Een dergelijk systeem kennen we nu ook al voor de financiering van

cultuurbezoek door het Ministerie van OC&W voor middelbare scholieren. Financiering van zorgdiensten aan zorginstellingen of patiënten vanuit zorgbudgetten biedt mogelijkheden voor ondernemers in het Land van Wijk en Wouden waarbij de ontwikkeling en invulling van de zogenaamde persoonsgebonden budgetten kans biedt.

Als het gaat om onderwijs en zorgdiensten moet wel de nuancering worden gemaakt dat van zorgdiensten door minder mensen vaker gebruikgemaakt zal worden en bij onderwijs juist door veel leerlingen minder vaak (1 tot 2 keer per jaar).

5. *Betrokkenheid ondernemers in het gebied: actief de discussie aangaan*

De landbouw en de boeren zijn de dragers van het gebied. Daarom is het ook belangrijk dat de discussie wordt aangegaan met de landbouw en de boeren om te achterhalen hoe zij denken over het gebied, de toekomst, hun rol en mogelijke verbredingsactiviteiten. Om dit te achterhalen is het belangrijk dat eerst de boeren individueel benaderd worden zodat zij kunnen praten over hun mening en ervaringen als het gaat om hun huidige bedrijfsvoering en verwachting voor de toekomst. Hierbij zal rekening gehouden moeten worden met een aantal eerdergenoemde ontwikkelingen die op de boer afkomen. Vervolgens kunnen een aantal boeren met uiteenlopende meningen bij elkaar gezet worden en om te achterhalen welke toekomstvarianten haalbaar zullen zijn vanuit het perspectief van de boer.

Om dit proces op gang te brengen, is het belangrijk dat er een onafhankelijke derde partij wordt ingeschakeld. Voor de verdere uitwerking zal aangesloten kunnen worden bij reeds bestaande initiatieven vanuit de landbouworganisaties zelf, gebruikmakend van ervaringen elders in de provincie (de Venen, Vijfheerenlanden, Goeree/Overflakkee).

6. *Ontwikkelingen die op het gebied afkomen: meer zien als kansen*

Bezoekers en bewoners zien de ontwikkeling van verstedelijking, toenemende recreatieve druk, verslechterende inkomenspositie van de landbouw en de waterbergingsproblematiek als een bedreiging voor het gebied. Echter, er kan ook samen met de boer binnen een zogenaamd omgevingsschap nagedacht worden over de kansen die dergelijke ontwikkelingen bieden. Zo krijg je door een toenemende verstedelijking en recreatieve druk ook meer bezoekers in het gebied die iets willen doen waarvoor betaald kan worden of die je lid kunt maken van je omgevingsschap. Om een dergelijk omgevingsschap van de grond te krijgen, is het belangrijk dat een onafhankelijke derde partij een intermediaire rol vervult.

Verder kan er een vraag naar streekproducten ontstaan mits de distributie goed geregeld is en er voldoende promotie gemaakt wordt. Ook de waterbergingsfunctie biedt mogelijkheden omdat er recreatieve concentratiepunten zullen ontstaan in het gebied. Bij dergelijke concentratiepunten kan recreatie en waterberging worden gecombineerd mits de veiligheid van de recreant in het oog wordt gehouden. In de praktijk zal dit betekenen dat een plas of vijver die een waterbergingsfunctie heeft niet gebruikt kan worden voor zwemmen, surfen en andere wateractiviteiten omdat het waterpeil kan fluctueren.

7. *Matchen vraag en aanbod: benoemen van een tussenpersoon biedt kansen*

Om de kansen die er zijn voor ondernemers in het gebied gezien vanuit onderhoud, beheer, recreatie, onderwijs en zorg te benutten, is het belangrijk dat er een intermediair benoemd gaat worden die vraag en aanbod gaat matchen. Hierbij kan gedacht

worden aan een tussenpersoon die actief het gebied in gaat en dus de markt gaat verkennen en bewerken. Deze tussenpersoon wordt ondersteund door de betrokken marktpartijen (boeren, stedelingen, zorginstellingen, onderwijsinstellingen) dan wel hun vertegenwoordigers. De tussenpersoon heeft als het goed is een tijdelijke functie. Wanneer naar verloop van tijd blijkt dat vraag en aanbod elkaar hebben gevonden en er vaste structuren zijn ontstaan, kan de functie worden opgeheven. Het succes van de tussenpersoon zal worden vergroot wanneer de betrokken standsorganisaties actief gaan werken aan het verbeteren van een aantal randvoorwaarden in het gebied. Hierbij wordt gedacht aan:

- vergroting van de naamsbekendheid van het gebied;
- verbetering van de infrastructuur;
- ontmenging van de verkeerstromen gericht op veiligheid;
- ontwikkeling van concentratiepunten.

Om deze randvoorwaarden te kunnen verbeteren, zullen de betrokken partijen hun werkveld moeten verbreden en de betrokken overheden aanspreken op hun taken. Een gebiedscommissie kan daar een goed forum voor zijn.

Literatuur

Borgstein, M.H. en H.C. Hofsink, 'Amsterdam en haar Ommelanden: wat willen de bezoekers?' In: *Groen, vakblad voor groen in stad en landschap*. 572 (2001) pp. 40-43.

Borgstein, M.H. en H.C. Hofsink, *Terreinbeheerders en commercie: mogelijkheden voor groene arrangementen en onderlinge samenwerking*. LEI, Den Haag, 2000.

Borgstein, M.H., LEI-onderzoek brengt kansrijke combinaties in kaart. In: *Nieuwsbrief Winterswijkse Poort*. No 1, mei 2000.

Borgstein, M.H., LEI-onderzoek naar kansen voor Winterswijkse Poort gereed. In: *Nieuwsbrief Winterswijkse Poort*. No 2, september 2000.

Borgstein, M.H., *Landgoed 'de Groene Kamer': mogelijkheden van de ketenbenadering*. LEI in opdracht van Intratuin Rosmalen, Den Haag, 1999.

Borgstein, M.H. en J.L. Teeuwen, Netwerk van consument gestuurde ketens via LEI-stappenpla. In: *Recreatie en Toerisme*. Pg. 14-17, juni 1998.

Bruin, A.H. en S. de Vries, *Overzichtsrapport van een driejarig onderzoek naar het gebruik en niet-gebruik van openluchtrecreatieprojecten*. Rapport 475. DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1997.

Claessens, Mirjam, Sietske Grol en Hub Hamers, *Landbouw en zorg in de Gelderse Vallei - een verkenning van de mogelijkheden voor landbouw en zorg in de jeugdzorg en in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap*. Reinoud Adviesgroep, Arnhem, 1998.

Driest, P., *Zorgboerderijen: een introductie*. Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW), Utrecht, 1997.

Goossen, C.M. et al., *De recreatievogel - een visie op de ruimtelijke ontwikkeling van de recreatie*. DLO-Staring Centrum, 1998.

Goossen, C.M. et al., *Indicatoren voor recreatieve kwaliteiten in het landelijk gebied*. Rapport 584. DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1997b.

Goossen, C.M. en F. Langers, *Maatregelen voor geluidshinder op recreatieterreinen - een literatuuronderzoek*. Rapport 540. DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1997a.

Hansman, H., Borgstein, M.H. en W. Kolkman, *Vermarkten van natuur: perspectieven voor ketenarrangementen?* Rapport 4.99.22. LEI, Den Haag, 1999.

Hassink, J. en G. Trip, *Landbouw en Zorg, bedrijfseconomische analyse van verschillende bedrijfsopzetten voor zorgboerderijen*. Publicatienummer 160. Plant Research International/Leerstoelgroep Agrarische Bedrijfseconomie/De Wetenschapswinkel, Wageningen, 2000.

Hassink, J., F. Heyman en A. Slokker, *Kwaliteit met zorg geproduceerd, een onderzoek naar de aspecten die de kwaliteit van Landbouw en Zorg beïnvloeden*. Nota 191. Abdlo/LUW-CIS, Wageningen, 1999.

Heyman, F. et al, *Landbouw en Zorg: een gezondmakende samenwerking*. Verwey-Jonker Instituut/Leerstoelgroep Communicatie en Innovatie Studies Wageningen Universiteit, Amsterdam, 1999.

Hofsink, H.C. en M.H.Borgstein, *Ontspanning in de Winterswijkse Poort: kansen voor ondernemers*. Rapport 4.01.04. LEI, Den Haag, 2001.

Hofsink, H.C. en M.H.Borgstein, *Amsterdam en haar Ommelanden: wat willen de bezoekers*. Rapport 4.01.05. LEI, Den Haag, 2001.

Jók'ovi en M.B. Scho'ne, *Wensen voor recreatie - inventarisatie van recreatieve wensen en gedrag in Nederland met behulp van recreatiebeelden*. Rapport 641. DLO-Staring Centrum, Wageningen, 1998.

Omslag, stichting ter bevordering van de ontmoeting tussen landbouw, ambacht en gezondheidszorg. Ontmoeting landbouw & zorg - inventarisatie praktijkervaringen zorgboerderijen, Vorden, 1997.

Overbeek, M.M.M. en M.H. Borgstein (2000), *Vermarkten van het Groene Hart*, Den Haag, LEI, notitie 00.05

Overbeek, M.M.M., M.H. Borgstein en H.C. Hofsink, *Beleven en doen: consumenten en recreatie in de groene ruimte*. Rapport 4.00.12. LEI, Den Haag, 2000.

PBW (Provinciale Bestuurscommissie Welzijnsplanning), *Pilotproject Landbouw en Zorg*. Maastricht, 2001.

Ploeg, B. van der, H.C. Hofsink, J.L. Teeuwen-Vogelaar, *Te voet door de velden*. Rapport 4.00.14. LEI, Den Haag, 2000.

Ploeger, B. et al, *Recreatie in Stadslandschappen - de invloed van omgevingskenmerken op de gebiedskeuze voor recreatief fietsen en wandelen*. Alterra-rapport 157. Alterra, Wageningen, 2000.

Ploeger, B., *Natuurbeleving in het Waddengebied - vooronderzoek naar kwaliteiten die voor bezoekers, bewoners en bestuurders van belang zijn*. Rapport 547. DLO-Staring Centrum, 1997.

Schmeink, H. en S.J. ten Wolde, *Allochtonen en Recreatie*. Stichting Recreatie, 1998.

Stichting Recreatie/Staring Centrum, *Op zoek naar recreatiebeelden - inhoudsanalyse van media en beleidsnota's*. Stichting Recreatie, 1997.

Teeuwen-Vogelaar, J.L. en M.H. Borgstein, *Aanbodverkenning Toerisme en Recreatie in het landelijk gebied: een sterkt-zwakke analyse*. Rapport 00.04. LEI, in opdracht van Toerisme en Recreatie AVN, Den Haag, 2000.

Teeuwen, J.L en M.H. Borgstein, *Ketens en recreatie: omslag naar een meer consument-gerichte recreatiesector*. Recreatie en Toerisme, pg 24-27, januari 1998.

WVB-marketing adviezen en LEI-DLO, *Toerisme & Recreatie in het landelijk gebied: marktverkenning*. In opdracht van AVN Deurne/Den Haag, 1999.

Bijlage 1 Gehouden workshops

Alphen aan den Rijn (woensdag 26-09-01)

Dhr. Dannenberg - jagersvereniging
Dhr. Dierdorp - Historische Vereniging
Dhr. Van Dorp - WLTO, afd. Aar- en Rijnstreek
Mevr. Traas - IVN
Dhr. Zaal - Ren-, Tour- en Schaatsvereniging Avanti

Hazerswoude-dorp (woensdag 19-09-01)

Dhr. C. van Geilswijk - inwoner
Dhr. J. Hoogenboom - Leidse Ren- en Toervereniging 'Swift'
Dhr. R. de Jong (WLTO) - boer
Mw. M.J. van Kapel - Rijvereniging Jeanne d'Arc
Dhr. J.H. Kraan - molenaar
Dhr. A. van Leeuwen - inwoner
Mw. A.E. Muller - Archeologische. Werkgemeenschap van Nederland, afdeling Rijnstreek
Mw. J. Meinders - St. Grote Polder Groene Hart
Mw. Van den Tol - Rijvereniging Jeanne d'Arc
Dhr. Verstegen - kaasboerderij, minicamping, veehouderij

Leiden (maandag 17-09-01)

Dhr. v.d Blom - fotogroep Leiden
Mevr. Bulk - inwoonster
Dhr. Huygens - kanovereniging Rijnland
Dhr. Gijsman - roeibond
Mevr. Kuiperi - inwoonster
Mevr. Marsman - Stichting Geografische Activiteiten
Dhr. Tromp - Vereniging Vogelvrienden Leiden e.o.

Leidschendam (dinsdag 18-09-01)

Mw. Bocchiola - inwoonster
Dhr. Boot - molenaar
Dhr. van Egmond - Jeu de boules vereniging
Mw. Hoogervorst - werkgroep Nootdorp - Leidschendam
Mevr. Lagerweij - Triatlon Team
Dhr. en mevr. Oltshoorn - Pensionstal De Groene Meer

Zoetermeer (donderdag 27-09-01)

dhr Houdijk - vereniging Land van Wijk en Wouden

Mw. De Jong - ijsboerderij

Dhr. W.G.M. Kalkers - inwoner

Mevr Kiers - INV

Dhr. B. de Lange - St. Informatie/Bezoekerscentrum Het Westpunt

Mw. C. van Leeuwen - IVN/ St. Educatie Milieu en Natuurbeleving

Mw. I. Van Wissem - IVN

Bijlage 2 Opzet van de gehouden workshop

Inleiding workshop

Beginnen met een algemeen verhaal:

- we zijn bezig met een onderzoek naar recreatieve vraag van stedelingen naar producten en diensten afkomstig uit het gebied Land van Wijk en Wouden;
- onderzoek doen we in opdracht van de provincie Zuid-Holland;
- aanpak is dat we u eerst een aantal algemene vragen stellen over het gebied om vervolgens in te zoomen op uw recreatiegedrag en de rol van de landbouw.

Hierbij wordt gebruikgemaakt van een overheadprojector, kaart van het gebied en een flip-over.

a. Algemene vragen over het gebied 'Land van Wijk en Wouden'

1. Wat zijn in uw ogen de belangrijkste kenmerken (maximaal 5) van het gebied 'Land van Wijk en Wouden'?

1.....
2.....
3.....
4.....
5.....

2. Wat zijn de belangrijkste activiteiten die u onderneemt in het gebied 'Land van Wijk en Wouden'?

1.....
2.....
3.....
4.....
5.....

Vraag 1 en 2 worden uitgedeeld op een kaartje met de vraag aan de deelnemers om het kaartje in te vullen. Vervolgens krijgt iedere deelnemer gelegenheid zijn antwoorden op te lezen. De antwoorden worden in trefwoorden op een flip-over geschreven zodat iedereen kan zien wat de antwoorden zijn. De antwoorden worden op de flip-over gerubriceerd op enerzijds kenmerken van en anderzijds activiteiten in het gebied. Vervolgens kan er nadat iedereen de vragen beantwoord heeft, een samenvatting per vraag gegeven worden. Ook kan er nog doorgevraagd worden op items die nog niet aan de orde zijn geweest zoals:

- inrichting van het gebied in termen van afwisseling en variatie, openheid, aanbod natuur, bedrijfsvoering landbouw, landbouwhuisdieren, flora en fauna in het gebied , cultuurhistorie.

b. *Uw recreatiegedrag in het Land van Wijk en Wouden*

3. Welk rapportcijfer geeft u de recreatiemogelijkheden in het gebied 'Land van Wijk en Wouden'?

.....

Wilt u het rapportcijfer hieronder kort toelichten?

.....

4. Als u in de buurt gaat recreëren, gaat u dan ook wel eens naar andere gebieden dan het 'Land van Wijk en Wouden'?

- nee
- ja, waar gaat u dan naartoe.....

Vraag 3 en 4 worden uitgedeeld op een kaartje met de vraag aan de deelnemers om het kaartje in te vullen.

Iedere deelnemer wordt gevraagd zijn rapportcijfer te noemen, rapportcijfers worden op de flip-over geschreven, geconcludeerd wordt dat een bepaald cijfer vaak gegeven is en dat er ook een gemiddelde is te berekenen (voldoende, ruim voldoende enzovoorts). Vervolgens wordt er een rondje onder de deelnemers gemaakt waarin gevraagd wordt waarom zij een bepaald rapportcijfer hebben gegeven. Hun antwoorden worden op trefwoorden ingedeeld in de categorie sterk/zwak. Wanneer iedereen geweest is wordt er op basis van de trefwoorden een samenvatting gegeven wat men blijkbaar sterk(=goed) en zwak (=negatief) aan het gebied vindt.

Ook hier kan doorgevraagd worden op specifieke items met betrekking tot recreatie die nog niet aan de orde zijn geweest zoals:

- geluidsoverlast van verkeer en/of recreanten;
- algemene voorzieningen als picknickplaatsen, afvalbakken, bankjes en/of afstappunten;
- commerciële t&r-producten en diensten als overnachtingsmogelijkheden, excursies, opgestelde boerderijen, verkoop streekproducten, musea, thema en attractieparken, verbrede landbouwactiviteiten.

Bij specifieke producten en diensten als verkoop streekproducten, excursies, openstelling en musea vragen naar mogelijke bestedingen per persoon en hoe promotie vorm te geven.

Vervolgens wordt, aan de hand van de antwoorden op vraag 4 van het kaartje, geïnventariseerd of er concurrerende gebieden zijn voor 'Land van Wijk en Wouden' met betrekking tot recreatie en wat de belangrijkste pluspunten zijn aan andere gebieden ten opzichte van 'Land van Wijk en Wouden'. Ook deze antwoorden komen op de flip-over te staan en worden na afloop kort samengevat door de gespreksleider. Wanneer iemand geen

concurrerende gebieden in de omgeving van zijn woonplaats heeft genoemd wordt gevraagd of hij soms wel naar gebieden verder weg gaat voor recreatie (en andersom).

- c. *Uw oordeel over het de landbouw in het gebied Land van Wijk en Wouden*
- 5. welke bijdrage levert de landbouw aan het gebied;
- 6. welke producten en diensten zou de landbouw nog meer aan kunnen bieden dan het produceren van melk, kaas, vlees, graan en dergelijke.

Vraag 5 en 6 worden uitgedeeld op een kaartje met de vraag aan de deelnemers om het kaartje in te vullen. De antwoorden worden op de flip-over geschreven. Bij de bespreking van de opgeschreven antwoorden wordt specifiek stil gestaan bij de bijdrage van de landbouw aan de inrichting van het gebied, mogelijkheden voor zorg, educatie/onderwijs, streekproducten en andere mogelijke vernieuwende initiatieven. Ook de financiering van de genoemde producten en diensten zal worden besproken.

- 7. Hoe zal volgens u het gebied er over 10 jaar uitzien.

Bijlage 3 Telefonisch geïnterviewde instellingen en personen

Landbouw en Onderwijs

Onderwijsinstellingen:

Basisonderwijs in Alphen aan den Rijn: 3x, Leiden 4x, Leiderdorp: 4x, Leidschendam: 4x, Zoetermeer: 3x, Rijnwoude 3x en Zoeterwoude: 2x

Beroepsonderwijs Leiderdorp: 1x

Speciaal onderwijs in Leiderdorp: 1x, Zoetermeer: 1x

Voortgezet onderwijs in Leiden 3x, Leidschendam 1x, Zoetermeer: 2x

Personen:

Dhr. R Bos - PR Land- en Tuinbouw

Dhr. H. van Dinter - LTO

Mevr. E. Driesse - WLTO

Mevr S. van Helm - PR Land- en Tuinbouw

Dhr. E. van Lit - LTO

Dhr. A. Vernooij - Nederlands Zuivel Bureau

Mevr. I. van Wijk - PR Land- en Tuinbouw

Landbouw en Zorg

Sociale werkvoorziening (SWA) - Alphen aan den Rijn

Alphens Platform Gehandicaptenbeleid - Alphen aan den Rijn

Woon- werkprojecten (Effatha) - Zoetermeer

Stichting Platform Gehandicaptenbeleid Leiderdorp - Leiderdorp

Medisch Kinderdagverblijf Margriet - Leiden

Overig

Dhr. Scheffer - VVV-Leiden

Dhr. Deijsselbloem - Frans grill restaurant 'de stad Rome' in Warmond